№ 8 (161) XV ՏԱՐԻ ՕԳՈՍՏՈՍ 1905

ԴՐՕՇԱԿ

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

ՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՓՈՐՁ ՍՈՒԼԹԱՆԻ ԴԷՄ

Հեռագրական գործակալութիւնները հաղորդում են, որ ուրբաթ, յուլիսի 21-ին, Սելամլըքի արարողութիւնից յետոյ, երբ սուլթան Աբդիւլ Համիդ վերադառնում էր պալատ, մի ռումբ պայթեց մզկիթի առաջ։ Սուլթանը ողջ մնաց, բայց իր շրջապատողներից մօտ երկու հարիւր հոգի սպանուեցին ու վիրաւորուեցին։ Նիւթական վնասները ահագին են։ փորձի հեղինակն անյայտ է։ Նշանակուած է զինուորական քննիչ յանձնաժողով՝ գործը պարզելու համար։

„ԲԱՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ"

Կովկասում արիւնոտ անցքերը յաջորդում են իրար շշմեցնող արագութեամբ։ Անօգուտ կը լինէր կանգ առնել դրանցից իւրաքանչիւրի ծաւալի և յարակից հանգամանքների վրայ։ Դրանք բոլորը նոյն են թէ իրենց ծագումով, թէ ընթացքով և թէ հետևանքներով։ Բագու, Նախիջևան, Ջահուկ և Խանուխլար նոյն ոճիրն է, նոյն կօշմարը, որ իր սև թևերը տարածած՝ սլանում է մի վայրից միւսը՝ յառաջընթաց ունենալով արցունք, արիւն, ու աւերած։

Պատկերը որքան զարհուրելի է, նոյնքան և կսկծալի։ Եւ մինչդեռ յառաջադիմութեան, արդարութեան, ազնիւ աշխատանքի, ազատութեան հետամուտ բոլոր հոգիները բնականապէս համակուած են մի խորին վշտով՝ ոչնչացման, աւերածի այս հրէշաւոր, այս անմիտ պայքարի առաջ, որ դիւական թափով խաղում է մեր աշխարհի գլխին, մինչդեռ կարմիր բարբարոսութիւնների շարքը տասնեակ տարիներով յետ է մղում ամբողջ երկրի ստեղծագործական ճիգի ցանկալի յաղթանակը, — ճիշտ այդ ժամանակ կատարւում է մի ճիւաղային խաղ այն մարդու կողմից, որ բոլոր այդ սոսկումների անմիջական պատասխանատուն է։ Կազմակերպուած ջարդերի դժոխային այդ ծրագիրը, որ յղացեց Պետերբուրգում, աւելի լաւ իրագործող չէր կարող ունենալ, քան եղաւ ցարի այդ դարշելի ներկայացուցիչը՝ Վորոնցով-Դաշկով, որ կարողացաւ մոռացնել տալ անգամ Գոլիցինին։

Չինթնու ոստերով ճանապարհ ընկաւ նա Պետերբուրգից և արիւնոտ դանակը ձեռքին՝ անցաւ Կովկասեան շղթան այս նոր Շաքիր փաշան։ Նոյն ժամանակ, երբ Ալիխանով-Ավարսկին նրա յանձնարարութեամբ շրջում է գաւառները և այնտեղ բորբոքում արիւնածարաւ թաթար խուժանի կրքերը, երբ տասնեակ հազարաւոր հայ ժողովուրդը նստում է մոխիրների վրայ և մինչև իսկ Թիւրքիայից քրդերի վոհմակներն են ներս խուժում հայ գաւառներն ասպատակելու ու աւերելու, ճիշտ այդ ժամանակ՝ Վորոնցով-Դաշկով ընդունում է հայ պատգամաւորութիւնը, „յուսադրում և սիրտ է տալիս" նրան։

Որպիսի՜ հեգնութիւն։

Չը գիտենք՝ Դաշկովի այս ծայրայեղ ցինիզմի, այս անպատկառութեան վրայ զարմանանք, թէ հայ պատգամաւորութեան այս ապշեցուցիչ, այս ողբալի քաղաքական տհասութեան վրայ, որ անհասկանալի, համարեա աններելի միամտութիւնն է ունեցել բորենու մօտ գնալ հարցնելու համար, թէ ի՞նչու է նա այդքան արիւնըռուշտ, այդքան անողորմ։

Եւ պատասխանը բնորոշ է։ Թաթարները գազանութիւններ են կատարում Կովկասում, որովհետև հայ կոմիտէներ կան։ Եւ ցարի արժանի ներկայացուցիչը „բարեկամաբար" խորհուրդ է տալիս հրաժարուել կոմիտէներից, հրաժարուել տէռօրիստներից, և մնացածը ինքն իրեն կը կերթայ։

Պալատական աղտեղութիւններով ու դաւերով սնուած այդ նենգաւոր միտքը հայ ժողովրդի կորուստը անդառնալի դարձնելու համար գործ է դնում մէ՛ն այն զէն-

քերից, որոնք բոլոր բռնակալների և բոլոր ժամանակների համար նոյնն են — խաբե՛լ, խաբե՛լ և խաբե՛լ։

Եւ այսպէս, ուրեմն, ամբողջ կայսրութեան և մասնաւորապէս Կովկասի մէջ չտեսնուած մարդակեր ռէժիմը գոյութիւն չի ունեցել. աւազակների, հարստահարիչների վոհմակը, որի անունն է ռուս պաշտօնէութիւն, տարիներ շարունակ չի ստնահարել, չի տրորել ժողովուրդների բոլոր սրբութիւնները. Գոլիցին, Անդրէև, Բոգուսլաւսկի, Նակաշիձէ, ցարի միւս արբանեակների հետ չեն քամել հայ ժողովրդի կենսական հիւթերը, չեն դառնացրել, յուսահատութեան ու կատաղութեան աստիճանի չեն հասցրել նրա հոգին, այլ եղել են միայն կոմիտէներ, միայն տէռօրիստներ, որոնք տակնուվրայ են արել ռուս բռնակալութեան պատրաստած դրախտը։

Հրաժարուեցէք կոմիտէներից, այսինքն վար դրէք զէնքը, որ այսօր բարձրացրել էք՝ ձեզ պաշտպանելու կառավարութեան զինած թաթար խուժանից, և թողէք, որ բարբարոսները մորթոտեն ձեր զաւակները, անարգեն ձեր կանանց, ձեր աղջիկներին, հրդեհեն ձեր տները՝ ցարիզմի հաճոյքի համար։ Հրաժարուեցէք տեռօրիստներից, այսինքն թողէք, որ ցարիզմի սնուցած բորենիները քայլեն ձեր գլուխների վրայ, ճիրաններով պատառոտեն ձեր կուրծքը, դուրս քաշեն ձեր սիրտը և տաք-տաք լափեն ու քրքջան երկնքի երեսին։ Ցարի արբանեակը, ջարդերի կազմակերպողը, նա՝ որի համար թաթարական տարրը, ինչպէս ինքն է ասել, ամենահամակրելի, ամենաօգտակար տարրն է Կովկասում, ուրիշ խորհուրդ տալ չէր կարող։

Հասարակական կեանքի բոլոր խոշոր ցնցումների ժամանակ, երբ դասակարգերի կամ մարդկային այլ համախմբումների բարոյական և նիւթական բազմաթիւ շահեր զարնւում են իրար, երբ ճնշուած, շահագործուած, իրաւազուրկ մասսաներ զայրոյթով ոտքի են ելնում և սպառնում են միահամուռ թափով խորտակել նեխուած ու անարդար ընկերական կազմը, այն ժամանակ ճակատ առ ճակատ պայքարի փոխարէն տիրապետող տարրերը դիմում են բազմաթիւ դիւական հնարների, կազմալուծելու, հաշմանդամ դարձնելու համար հակառակորդի մարտական էներգիան։ Մարտնչող առաջապահների տակաւին տաք դիակների շուրջը գործում են կեղծիքը, նենգութիւնը, ստայօդ խոստումները, ստոր խաբէութիւնը և այն բոլոր արտաքուստ փայլուն դաւերն ու որոգայթները, որոնք ընդունակ են դիւրահաւան և մանկամիտ ամբոխների զայրոյթը մեղմել ու սպառնացող ճակատագրական հարուածը կանխել։

Դաշկովները իրար դէմ հանելով հայ ու թիւրք տարրերը, արիւն և աւեր տարածելով երկրի մի ծայրից միւսը, քաջալերելով կազմակերպուած սրիկայութիւնները հրապարակով, այժմ հրաւիրում են հայ ժողովրդին վար դնել զէնքը։

Ո՛չ, չենք խաբւի։

Եւ մինչև որ չզաւի, չմաքրւի արիւնով ու ոճիրներով յղփացած այդ մթնոլորտը, որի տակ խեղդւում են այնքան ժողովուրդներ, զինաթափի մասին խօսք լինել չի կարող։ Բոլոր ժպիտները, բոլոր քաղցրահնչիւն բառերը, բոլոր „բարի խորհուրդները“ թունաւոր իժերի փշշոցներ են, որոնց կը հետևի մահացու խայթոցը։

Անմեղների արիւնը այն զարհուրելի աւազանն է, որի մէջ մկրտուող մանուկ ժողովուրդը հասուն մարդ և սպառնալի ռազմիկ է դառնում։ Մի՞թէ միայն հայ ժողովուրդը պէտք է յաւիտեան մանուկ մնայ։

Մենք չենք հաւատում, մենք չենք ուզում հաւատալ, հակառակ դէպքում նա արժանի կը լինէր իր դժոխային ճակատագրին։

Ռուս կառավարութիւնը կամեցաւ, որ հայ ժողովուրդը թողնի իր խաղաղ աշխատանքը, իր պապերի արօրն ու գութանը և զինւի արիւնոտ գործի համար։ Եւ նա զինւում է. նա պէտք է զինւի։

Նա կռւում է, և պէտք է կռւի։

„ԴՐՕՇԱԿ“Ի ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

(ՈՒՂԱՐԿՈՒԱԾ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ)

—

ԹԻՖԼԻՍ, 20 յունիսի

Հայ-թիւրքական արիւնահեղ ընդհարումներ տեղի ունեցան Բաշնորաշէնի և Վաղարշապատի շրջաններում։ Թիւրքերը, թւով մօտ 7,000, ուզեցին յարձակում գործել Վաղարշապատի, Աշտարակի, նոյնիսկ Էջմիածնի վրայ։ Հայ յեղափոխական խմբերը յետ մղեցին նրանց, մեծ կորուստների ենթարկելով։ Տասնեակ թիւրք գիւղեր, որոնք մասնակցել էին թալանին և կոտորածին, աւերուած և խստօրէն պատժուած են։ Գեներալ Ալիխանովից յետոյ, որ յայտնի եղաւ իբրև կատաղի պանիսլամիստ, այժմ պրինց Լուի Նապօլէօնն է ուղարկուած Երևանի նահանգը, կարգը վերահաստատելու համար։ Հայ ազգաբնակութիւնը յոյս ունի, որ նա անկողմնապահ կը լինի։ Հակառակ փոխարքայ Վօրոնցով-Դաշկովի խոստումներին, ոստիկանութիւնը շարունակում է խուզարկել և խլել հայերից զէնքը։ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը հրատարակեց շրջաբերականներ՝ մահ սպառնալով այն բոլոր ոստիկաններին և պաշտօնեաներին, որոնք կը փորձեն զինաթափ անել ինքնապաշտպան հայերին։ Գանձակի նահանգապետ Լուցաու հրաժարական տուեց, չկամենալով աջակցել հայ-թիւրքական ընդհարումներին, որոնք կազմակերպուած են բարձր իշխանութեան աջակցութեամբ։ Գտնուած են բազմաթիւ փաստեր, որոնք ապացուցանում են, որ պանիսլամիստները մշտական յարաբերութեան մէջ են Պետերբուրգի գաղտնի ոստիկանութեան հետ։

ԹԻՖԼԻՍ, 28 յունիսի

Նորագոյն տեղեկութիւնները Կովկասից կրկնակի վրդովեցուցիչ են։ Պանիսլամական ծրագիրը մշակւել է Բագւի մէջ, մասնակցութեամբ սուլթան Համիդի էմիսէրների։ Նախիջևանի և Մաքուի խաները համակերպեցին այդ ծրագրին, նպատակ դնելով՝ կոտորել քրիստոնեայ ազգաբնակութիւնը և յայտարարել Նախիջևանի շրջանը՝ անկախ։ Արաքսի ափին, «ուղէլնի» կայսերական կալուածի մէջ գտնուած է զէնքի մեծ պահեստ։ Այդ զէնքերը ստացուած են նոյն Թիւրքիայից,

որ պիտի բաժանէին Թիւրք խուժանին։ Բռնուած են բազմաթիւ պրօկլամասիօններ, որոնցով մահմէտականները հրաւիրւում են վրէժխնդիր լինել և կոտորել հայերին, այն աջակցութեան համար, որ նրանք սրանից մի դար առաջ ցոյց տւեցին ռուսներին, նպաստելով նրանց տիրապետութեան Երևանեան նահանգում։ Նախիջևանի շրջանի հայ զոհերի թիւը 410 է։ Նախիջևան քաղաքի մէջ հայկական 182 խանութներից չորսն է միայն մնացել։ Մնացածը այրուած և թալանուած է։ Հայերը շարունակում են միւս շրջաններում պատժել ոճրագործութեան մասնակցող Թիւրք գիւղերը։ Սպանուած Թիւրքերի թիւը 400-ից աւելի է։ Ռուս կառավարութեան դիրքը երկդիմի է։ Փոխարքան Թոյլ տւեց մի պանիսլամիստի, Աղաեվ անունով, կաշառուած սուլթանից, հրատարակել հակահայկական մի լրագիր։ Հասարակաց ապահովութիւն չկայ։ Սպանութիւն, Թալան, ընդհարումներ։ Լեզգինները պատրաստւում են յարձակում գործել Սղնախի և Թելաւի վրայ։ Անարխիան կատարեալ է։

ԹԻՖԼԻՍ, 1 յուլիսի

Փոխարքան ընդունեց Թիւրք բէկերին, որոնք մահմէտական ազգաբնակութեան կողմից ներկայացրին ուղերձ և խնդրագիր։ Ընդունելութիւնը ոչ միայն սիրալիր էր, այլ և սրտագին ու հովանաւորող։ Ներկայացնելով իրենց արդար պահանջները, պատգամաւորները միաժամանակ հարկաւոր համարեցին կանգ առնել վերջին արիւնահեղ ընդհարումների վրայ։ Աններելի չարամտութեամբ ընդհարման ամբողջ պատասխանատուութիւնը գցեցին հայերի վրայ, մոռացութեան տալով անհերքելի փաստերը—այրած գիւղերը, Թալանի և կրակի մատնուած տները, կոտորածն ու բռնի կրօնափոխութիւնը։ Փոխարքայ Վօրօնցօվ-Դաշկօվ, կողմնապահութեամբ տարուած, պաշտօնապէս յայտարարեց, որ ինքը կատարելապէս զոհ է մահմէտականներից, գնահատում է նրանց առաքինութիւնները և լաւ գիտէ, որ ընդհարումների պատճառը նրանք չեն։ Այդ պաշտօնական սուտը ընդհանուր ապշութիւն պատճառեց ամբողջ Կովկասին։ Թիւրք պատգամաւորները, մանաւանդ նրանք, որոնք շատ տխուր դեր են կատարել վերջին դէպքերի մէջ, խրոխտացած՝ կարծում են իրենց ազատ՝ շարունակելու Թալանի և կոտորածի քաղաքականութիւնը։ Փոխարքան դաւաճանեց իր պաշտօնին և պարտականութեան։ Այսօրուանից սկսած՝ պատասխանատուութիւնը ընկնում է ամբողջապէս նրա վրայ։

ԹԻՖԼԻՍ, 10 յուլիսի

Հաղորդում ենք ի գիտութիւն եւրոպական հասարակութեան այն յանդուգն ծրագիրը, որ կազմւած է Կ. Պօլսում, Կովկասի վերաբերմամբ։ Ձերբակալուած զաղտնի գրագրութիւնները, ինչպէս և Թիւրք դիակների վրայ գտնուած շրջաբերականները ցոյց են տալիս, որ սուլթան Համիդ, օգտւելով Ռուսաստանի այժմեան ծանր կացութիւնից, նախագծել է, համաձայն գերմանական օֆիցէրների կազմած յատակագծի, ներս խուժել Անդրկովկաս։ Ծրագրին տեղեակ Թիւրք ազդեցիկ անձինք կազմակերպեցին վերջին կոտորածը, նպատակ ունենալով ազատել երկիրը քրիստոնեայ տարրից և այդպիսով հեշտացնել օսմանեան տիրապետութիւնը։ Ծրագրւած է եղել—մի կողմ Թողնելով Կարսի բերդը, ներս խուժել Անդրկովկաս Բայազէտի կողմից, անցնել Երևան, վերցնել Նախիջևան, Ղարաբաղ, Բագու և հաստատել Դաղստանում, գրկելով ամէն տեղ մահմէտական ազգաբնակութիւնը, պատրաստ՝ Թիւրք զօրքի հետ միասին կռիւ մղելու ռուսական տիրապետութեան դէմ։ Այդ գաղտնիքի բացումը ցնցեց ռուսական զինւորական շտաբը։ Զինւորականութեան մի մասը այն կարծիքի է, որ պէտք է անպատճառ զինել հայ ժողովուրդը, դիմադրութեան համար, իսկ միւս մասը, ընդհառակը, պնդում է, որ հայկական նահանգները պէտք է գէթ առժամանակ տալ մահմէտական ֆանատիկոսութեան ձեռքը։ Վերջին սարսափները, կատարուած Նախիջևանի կողմերում, համարւում է այդ ծրագրի նախերգանքը միայն։ Հայ ժողովուրդը վճռել է մինչև վերջ կռւել այդ քաղաքական երկուստեք դաւադրութեան դէմ։

ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐԸ

Զ.

ՓԱ՛ՌՔ ԱՀԱԲԵԿԻՉՆԵՐՈՒՆ

Եւ այսպէս, ձեր արդարակշիռ և երկաթեղէն ձեռքերն անպարտելի,
Ձեր զինավառ ու կրակոտ կուրծքերէն կատաղաբար մեկնելով՝
Դաւադրութիւնն ու Մահը անողորմ հարուածով մը դէպի հողը կը մղձեն...
Ո՜հ, ի՜նչպէս մոռնալ ձեր Յաւակինն, ի՜նչպէս երգել, ի՜նչպէս ջատագովել, ի՜նչպէս չափորել զձեզ,
Դուք ինքնիշխան և գերագոյն դատաւորները բոլոր արիւնարբու բռնապետներուն...
Ու նոյնիսկ չեմ գիտեր ձեր զարհուրանքի և պակուցումի անուններն ահաւոր,
Որովհետև ձեր յաղթական անցքը Ճշմարտապետութեան ճամբուն վրայէն,
Այնչա՜փ արագ է, այնչա՜փ խորտակիչ, այնչա՜փ կուրցնող և այնչա՜փ աւերիչ
Որչա՜փ անցքը խաւարակուռ անտառներու մարմրող վայրկենական կայծակներուն...

Դուք մեր տառապանքին և մեր կռիւին երկարատև տարիներէն ի վեր,
Աննուաճելի պարիսպները հանդիսացաք մեր քայլերը կասեցնող բոլոր Թշնամիներուն հանդէպ՝
Եւ բռնակալութեան քաղաքներուն և անոնց հրապարակներուն վրայ,
Երբ մեր դիակը փողոտուելէն մեր տաք արիւնը կը հոսէր...
Ահաւասի՛կ որ ձեր խրոխտ հասակները միմիայն և հերոսաբար աշտարակուեցան...
Ձեր քայլերը մեռելապատ փողոցներուն մէջ Վրէժին աղաղակը գոռացուցին,
Ձեր սուրերուն հալածանքէն բոլոր դաւաճանները եղբայրսպաններուն հետ գերեզմանուեցան
Ու ձեր ճակատ ճակատի և անվեհեր ու անվախ ու հպարտ երևումէն,
Ծնրադիր խուժանը վախերուն՝ ձեր ոտքերուն կառչելով իրենց կեանքը հայցեցին...
Ու դեռ երէկ, ձեր ահաբեկչի ռումբերը մարդասպաններու թափօրներ մաքրեցին...
Բռնաւորները այդ խոլագնաց վեհմաններուն մէջ վար թաւալող արեգակներու նման պայթելով...

Այսպէս, ձեր արդարախոյզի արիւնաւէտ լապտերները ձեր ձեռքերէն առկախ,
Բոլոր խաւարչտին և եղեռնական հոգիներուն գոցուած դռներէն ներս խուժեցիք,
Ինչպէս խղճմտանքը, որուն ճշմարտագէտ նայուածքը փախճան մըն է միանգամայն...,
Դուք Օրէնքը եղաք եղեռնապաշտ Չարիքին ուսերուն վրայ հսկող,
Եւ հայրենի ամէն յուզում, ամէն խռովք, ամէն հեւ ու ամէն վրէժ,
Ձեր նժարին մէջ կշռուեցաւ և ձեր արդարապաշտ առեւմին սեղանին վրայ յայտնուեցաւ...
Դուք ո՛չ զինակիցներ ունեցաք և ո՛չ ձեր հաւատքին վրայ իշխողներ,
Դուք, — դուք ձեր անձն էիք անսահմանօրէն և ձեր արիութեւ հոգին,
Ձեր Եսը գերագոյն-մարդուն եսն է ամէն զօրութենէ գերիվեր,
Ձեր վճիռը ամէն վճռի մահավճիռն է անողոք,
Եւ վա՜յ անոնց, որոնք ձեր կարմիր և մահացու կնիքովը կը խարանուին...

Եւ մինչև այսօր մեր բոլոր թշնամիները առեւ անոր ձեր վրէժխնդիր զարհուրէին,
Արդարութեան ձայնն էր աստուածադոչ՝ ինչպէս ձայնը Ազատութեան,
Տեսա՛ն որ ձեր անխնայ սուրը, սուրն էր անխուսափելի ճակատագրին,
Տեսա՛ն որ ձեր դաշոյնները, մեղապարտ վիզերու ի խնդիր, նորէն կը շողան,
Տեսա՛ն որ ձեր բռունցքին հարուածներուն տակ մասնիչներուն կզակները կը կափկափեն...
Տեսա՛ն որ ձեր կապարէ գնդակները մարմինէ մարմին և ուղեղէ ուղեղ կ'անցնին...
Տեսա՛ն որ իրենց ծածրակներէն և սրահներէն, մեր ծարաւի աչքերուն առջև, իրենց արիւնն է որ կը ժայթքի,
Հեղեղօրէն, հեղեղօրէն, իրենց հեւասպառ գահակալներն ու մահացէմ թագակիրները թրջելով...
Տեսա՛ն որ իրենց սիրտերը կը ջախջախուին և իրենց ոսկորները կ'աղցուին,
Տեսա՛ն որ այն գլուխները որ գիշերներով մեր ցեղին անէացումը յղացան,
Տեսա՛ն որ ձեր պղինձէ կրունկներուն զօրութեանը տակ է որ կը խմորուին...
Տեսա՛ն որ այսպէս, քաղաքէ քաղաք և հրապարակէ հրապարակ,
Ձեր յանկարծական երեւումը, ձեր բազկահարուածը և ձեր յարուցած խռովքը անմեկին,
Բոլոր դաւաճանները գիտնոցուց, բոլոր փառքերը հողեց և մարդակեր ամբոխները քարացուց...

Բայց դեռ մի՜նչ պէտք է սպասենք, մի՜նչ պէտք է համասփռենք, մի՜նչ պէտք է մեռնինք,
Այն ստրկութեան և ամբարշտութեան չարաշուք պալատներուն վրայ,
Որոնց զնդաններուն տակ իբր հիմնաքար մեր ցեղին մասծումը և մարմինը և հոգին է որ կը հեւայ...
Որոնց որմերը մեր արիւնով է շաղախուած և մեր ոսկորներովը կառուցուած...
Որոնց աղբիւրները մեր անօգուտ արցունքներէն են առատ,
Եւ զինովութեան ու եղեռնի բաժակները, ձեռքէ ձեռք շրջող, մեր արիւնով առլցուած...
Մա՜հ պէտք է համասփռենք հոն, ուր մեր ատրուկի ծնրադիր պաղատանքները չի հասան.
Բայց ուր ձեր սուրերուն բոցը մարդասպանները սառեցուց և անոնց ակռաները զարհուրանքէ կրճտել տուաւ...
Մա՜հ այդ թագակիր, բայց արդէն ահաբեկեալ և կիսամեռ դահճապետներուն,
Վասն զի, իրենք, այդ արիւնկզակ և գիշահոտ բանուորները փախճանաւոր,
Զարհուրանքով լսեցին ձեր ձայնը, ձեր բարկութիւնը, ձեր ցասումը, ձեր զայրոյթը ահաւոր...
Եւ իրենց խորտակեալ և գագաղակերպ գահերը շարժեցան,
Ուժանակներու գոռումէն, ինչպէս գոռումէն փրկարար ամպերուն,
Ձեր վերահաս երեւումը իրենց սրտերը կը մահազանգէ և իրենց ոճրագործի ուղեղները կ'արիւնէ,
Իրենց կմախաձև ձեռքերը այլեւս մահուան սարսուռով է որ կը դողդոջեն...
Իրենց գիշերատարափ երազներուն մէջ ձեր անձը իր երկաթէ քինայոյզ քայլերով է որ կ'արշաւէ...
Եւ ահաւասիկ իրենց դարաւոր դուռները ահագնաբար պատէ ի պատ կը ծեծուին
Եւ ահաւասիկ իրենց պատուհաններուն բոլոր փեղկերը յառաջացող վտանգէն իրենց վրայ ահեղութեան մը փակուելով
Դուրսէն եկող ամէն յոյս կը չքանայ իրենց համար և խաւարին մէջ Մահն է որ անոնց հոգիէն ի վեր կը կառչի...
Ուրեմն ոտքի՛, նորէն ոտքի՛, նորէն ոտքի՛, Հայորդիներ, Դիւցազուններ, Ազատարարներ,
Ոտքի՛, և օդերուն մէջ, օդերուն մէջ թո՛ղ ցնդին, օդերուն մէջ թո՛ղ մոխրանան,
Մեր բանուորներուն ու պատժապարտ պալատներն արիւնաթոր՝ Եըլտըզ-Քէօշք և Չըրաղան է Սէլ...

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆ ՀԱՅԵՐ

ՈՒՇԻԻ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ
(ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ ՊԱՏՄԱԾ)

Յունիսի 4-ին, առաւօտեան ժամը 5-ին, Հայկական Ի. Մեծ գիւղում հաւաքուել էին զինուած հինգ խմբեր և կազմում էին ընդհանուր գործողութեան յատակագիծ՝ պաշտպանելու համար ամբողջ Աբարանի և Աշտարակի շրջանները և վրէժխնդիր լինելու այն թիւրք գիւղերից, որոնք սկսել էին յարձակուել ու թալանել հայ գիւղերը։

Ընդհանուր ղեկավարն էր Արսէնը. խմբապետներն էին՝ Գրիգոր, 10 ձիաւորներով, Նորայր՝ 13 հետեւակներով, Յովհաննէս՝ 20 հետեւակներով, Արամ՝ 10 հետեւակներով և Բորսեղ՝ 19 հետեւակներով, ընդամէնը 78 զինուոր։ Բացի սրանցից կային զինուած կամաւոր գիւղացիներ, թւով՝ 40, բոլորը միասին մօտ 120 հոգի։

Հէնց խորհրդակցութեան միջոցին, ժամը 6-ին, լուր է հասնում, որ թիւրքերը յարձակուել են Սաղմոսավանք գիւղի վրայ. իսկոյն Բորսեղի խումբը առաջ է անցնում և ձորի հակառակ ափից, 1200 քայլ հեռաւորութեան վրայ, կռւի է բռնւում թիւրք խուժանի հետ։ Կէս ժամ չ'անցած, թիւրքերը կորցնելով 4 հոգի, յուսահատ յետ

են քաշւում: Բարսեղի խմբին միանում է և Յովհաննէսի խումբը: Երկու խմբապետները Սաղմոսավանքի դիրքն ու տեղական կռւող ուժերի քանակը ուսումնասիրելուց յետոյ, համոզւեցին, որ գիւղը կարելի է թողնել հէնց իրենց գիւղացիների պաշտպանութեան տակ և իրենք վերադարձան առաջւայ տեղը՝ այնտեղից աւելի օգնութեան կարօտ տեղերին հասնելու համար:

Դեռ կռւից վերադարձող խմբերը չհանգստացած՝ ընդհանուր համաձայնութեամբ, նոյն օրը ժամը 11-ին, բոլորը միասին մեկնում են Բայարջուխ գիւղը՝ Իլանչալանի պաշտպանութեան համար թողնելով Կարապետին իր 13 հետևակներով: Բայարջուխ հասնելուց կէս ժամ յետոյ տեղեկութիւն է գալիս, որ թիւրքերը անսպասելի մեծ քանակութեամբ նորից յարձակւել են Իլանչալանի և Սաղմոսավանքի վրայ:

Առանց վայրկեան կորցնելու բոլորը դէպի այն կողմն են շտապում. Ձիաւոր խումբը Բարսեղի հետ առաջ է անցնում, որպէս զի վաղօրօք բռնէ անհրաժեշտ բարձր դիրքերը: Կարապետն իր խմբով միացած գիւղացի կռւողներին՝ բռնում է Իլանչալանի հիւսիս-արևմտեան ոտքը: Այդ միջոցին թիւրքերն արդէն հասել էին գիւղի հարաւ-արևմտեան կողմը և շտապում դէպի լեռների բարձունքը: Նկատելով ձիաւոր խմբի ներկայութիւնը, որ անսպասելի էր, թիւրքերը կրկնապատկում են իրենց ճիգը, որքան կարելի է շուտ հասնելու լեռների տիրող դիրքերին: Բայց երբ երևան են գալիս հայ կտրիճների մնացած խմբերը, ցրւած այս ու այն կարևոր կէտերում, հինգ վերստ տարածութեան վրայ, թշնամին գլուխը կորցնում է և ակներև վտանգից խոյս տալու համար՝ Ուշի գիւղն է քաշւում, որի վրայ և յարձակւում են հայկական վրիժառու խմբերը:

Կռիւը սկսւում է ցերեկւայ 2 ժամին. Թշնամին ունէր մօտաւորապէս 200-250 հրացանաւոր: Հայ կտրիճները կռւելով առաջ են գնում: Եւ մինչ քիչ էր մնում, որ օղակի մէջ առնէին թշնամուն, լուր է հասնում, որ գաւառապետը կօզակներով Աշտարակից դէպի տեղն է գալիս: Խմբապետները որոշում են լաւ դիրքեր բռնելուց յետոյ՝ դադարեցնել կռիւը, գաւառապետի և կօզակների շարժումներին հետևելու համար. շուտով լուր է գալիս, որ գաւառապետը տեղեկութիւն չունի այդ կռւի մասին և թէ նա գնացել է Էջմիածին: Վերջին հանգամանքը սիրտ է տալիս հայերին և նրանք ուժով վրայ են տալիս Ուշիին: Թշնամին շփոթւում է և սկսում փախչել, մանաւանդ քիւրդերը, որոնք թշնամու ձախ թևն էին կազմում:

Հայերը քանի մօտենում էին գիւղին, այնչափ խտանում, մերձենում էին միմեանց: Երբ հասնում են գիւղ, միւս կողմից անսպասելի կերպով ներս է խուժում Կարօն՝ 40 զինւած կտրիճների հետ: Սրանք նախօրօք երկու ժամ կռւել էին, որպէս զի կարողանան բռնել Կարբին Ուշիից բաժանող լեռների գագաթները: Բայց յանկարծ մի աներևոյթ ձեռքով ճանապարհը մաքրւած են գտնում ու ուղղակի դիմում Ուշի. նրանք տեղեկութիւն չունէին միւս կողմի կռւի մասին. հէնց այդ հանգամանքը, որ երկու հայ խմբերը միմեանց մասին տեղեկութիւն չ'ունէին, առիթ տւեց մի թիւրիմացութեան: Արսէնի հրամանատարութեան տակ եղած հայ զինւորները հեռուից նկատելով մօտեցող կամաւորներին, նրանց թիւրքերի տեղ են ընդունում և մի քանի խմբական հրացանաձգութիւն կատարում նրանց վրայ. բարեբախտաբար թիւրիմացութիւնը շուտով պարզւում է և կամաւորներից ոչ մէկը չէ վնասւում. . .

Ուշին այդ միջոցին շրջապատւած էր երեք կողմից: Ուշիից վեր, դէպի աջ, կայ մի նեղ անցք, Ս. Սարգսի ճամբայ անունով, որի մասին հայ խումբը գաղափար չ'ունէր, ուստի և չէր կարողացել բռնել այդ ուղին: Ընդհանուր շփոթութեան մէջ թիւրքերը օգտւելով այն հանգամանքից, որ հայերը չգիտէին այդ ճանապարհի գոյութեան մասին, փախչում են այդ գծով, թողնելով գիւղը հայերի ձեռքին: Հայերը, հետևելով „ակն ընդ ական“ սկզբունքին, գիւղը կրակի մատնեցին:

Այդ միջոցին մի տան մէջ պատսպարւած էին եօթ զինւած թիւրքեր: Հայերը պահանջում են անձնատուր լինել, նրանք մերժում են: Ուստի հայ քաջերից մէկը կտուրը բարձրանալով՝ նետում է մի ռումբ, որին զոհ են գնում բոլորը:

Կռիւը վերջացաւ ժամը $8^1/_2$-ին երեկոյեան, երբ արդէն արևը մայր էր մտնում: Հայերը գիւղին բոլորովին տիրանալուց յետոյ, քաշւեցին իրենց տեղերը: Այնտեղ ստուգւեց, որ իրենցից ոչ ոք չէ սպանւած, միայն մի զինւոր անզգուշութեամբ ինքն իրեն վիրաւորել էր: Կռւի միջոցին Ուշիում միայն մի հայ գիւղացի էր սպանւել: Թշնամին ունեցել է 150 սպանւած և 180 վիրաւոր, որոնց կէսը ծանր: (Այս տեղեկութիւնը քաղւած է Երևանից եկած ռուս բժշկի պաշտօնական ցուցմունքից):

Շրջակայքի թիւրքերը սարսափած այս դասից, բոլոր գիւղերը թողել և համախմբւել են երեք կէտերում. մի մասը Ախտում, երկրորդ մասը Քանաքեռի մօտ գտնւող դաշտում և այնտեղից կառավարութեան պաշտպանութիւնն են խնդրում, երրորդ մասը Վաղարշապատի մօտ:

Երբ հայ գիւղացիները լսում են Ուշիի կործանումը, առանց խմբապետներին հարցնելու՝ յարձակւում են թիւրք գիւղերի վրայ և մի մասը ոչնչացնում. . .

Երկրորդ օրը, յունիսի 5-ին, կօզակները շրջապատում են մի խումբ անզէն հայ գիւղացիների, նրանց վրայ հրացաններ են արձակում, սպանում 4-ին և ապա բոլորին բռնելով՝ յայտարարում են, որ դրանք են Ուշին աւերողը. մինչդեռ նրանց ձեռքին ոչ զէնք կար և ոչ կողոպուտ: Նրանք միայն դուրս են եկած եղել փնտրելու իրենց կորսւած անասունները: Երրորդ օրը նոյն Ուշիի մօտ կօզակները բռնում են մի քանի հայ գիւղացիներ, որ վարելիս են եղել իրենց հողերը, և լաւ ծեծելուց յետոյ տանում են քաղաք:

Կառավարչական զինւորների այդ անտեղի խստութիւնը դէպի հայերը, ծանր ճնշում է թողել ամենուրեք: Հակառակ այդ հանգամանքի՝ հայ ժողովուրդը վճռել է պաշտպանւիլ, դարձեալ մի անգամ համոզւած, որ հաշտութեան վրայ յոյս դնելը ցնորք և միամտութիւն է:

Թիֆլիս, 2 յունիսի

Ստացւել են Ջահուկ գիւղի կատարածի մանրամասները: Ահա թէ ինչպէս է նկարագրում այդ՝ ականատեսներից մէկը:

„Մայիսի 12-ին, առաւօտեան, դատարանի առաջ խմբւել էին գիւղի հայերը և թիւրքերը, որոնցից առաջինները խորհրդակցում էին գնալ դիմել նոր ժամանող փոխ-նահանգապետին՝ թիւրքերի յուզւած մտքերը խաղաղացնելու և սպառնացող վտանգի առաջն առնելու համար: Գիւղի տանուտէրը և մեր հարևան Ասադ Հաջի-Մ'բիլ-Կասում-օղլին մեզ ասացին. „Ամօթ է մեզ համար. գնացէք, խանութներդ բաց արէք»

մենք հօ մեռած չենք, որ խռովութիւն ծագի հայերի և թիւրքերի մէջ. մեզանում այդպիսի բան չի ծագի և չպէտք է էլ ծագի, քանի որ միմեանց հետ ոչ մի վէճ, ոչ մի հակառակութիւն չունենք. մենք դարաւոր եղբայրներ ենք, սիրով ապրել ենք և սիրով էլ կապրենք մինչև վերջը. մենք պօլիցիայի առաջ ստորագրութիւն կը տանք ձեզ, որ երբ ձեր մի մազը պակասի, մենք պատասխանատու ենք“։ Դեռ չէր վերջացրել նախադասը, երբ լսեցի հրացանների պայթիւններ, լաց ու կոծ, աղմուկ, աղաղակ։ Հէնց այդ բոպէին վերոյիշեալ Առադ Հաջի Աբիլ-Կարիմ-օղլին մեր դուռը ծեծեց և մեզ ու մեր հարևաններին տարաւ իրենց տուն պատսպարելու, խոստանալով և երաշխաւորելով, որ այնտեղ իրենց մօտ ոչինչ չի պատահի։ Մենք, ինչպէս և ուրիշ շատերը, հաւատացինք և գնացինք։

„Մեզ բոլորիս տեղաւորեցին մի տան մէջ, ուր շատ թիւրք կանայք կային։ Ես թիւրքերի շշուկներից հասկացայ, որ մեզ սպանելու են, և ճարպիկութեամբ դրա համար էլ ձեռք բերեցի գետին ընկած թիւրք կնոջ չարսաւը, ծածկւեցի նրա մէջ և սպասում էի յարմար բոպէի դուրս փախչելու։ Ցերեկները և գիշերները մանաւանդ մեզ մօտ գալիս էին թիւրք մօլլաներ՝ Մօլլա-Մուսան, իր որդի Մօլլա-Մամէդ-Թաղին, Մօլլա-Աշշաֆար-օղլիները, Մաշադի-Մամէդ Հաջի-Քերիմ օղլին և մեզ համոզում էին կրօնափոխ լինել, ասելով, որ միևնոյն է, մենք ոչ մի հայի կենդանի չենք թողնելու, բոլորին էլ սրի ենք անցկացնելու. կառավարութիւնը մեզ ոչինչ չի անի, զօրքը և ուրիշ բաները միայն ձևի համար են։ Եթէ Ալլահը աջողեց, հայերի հետ գործներս շուտ կը վերջացրինք, Իրանը կը բարձրանայ և մենք կը խփենք ռուսներին այստեղից դուրս քշել և Կովկասը միացնել մեր ամենակալ Շահի երկրին. շուտով, ինշալլահ, Թիֆլիսում Սարդարի պալատի առաջ կը ծածանւի իսլամականութեան դրօշը։ Այս վիլայէթը առաջ Իրանինն էր, Իրանինն էլ պէտք է լինի։ Եւ սկսում էին գովել իրենց կրօնը, անցեալ ըմբիշ-քաջերին, ներկայումս կառող երիտասարդներին և բոլոր համիսլամականութեան ջատագովներին։ Մենք, գերիներս, սարսափից յուսահատուած, երեսանց խոստացանք, որ կրօնափոխ կը լինենք, յուսալով որ այդ կացութիւնը երկար չի տևի։ Մեր դրութիւնը անտանելի էր. հրացանների որոտը, այրուած տների խարտակումը, մարդկանց լացն ու կոծը, „Եա Ալի“ աղաղակները, կրակի նման դաղում էին մեր սրտերը։ Գերմարդկային ուժ էր պէտք տանելու այս բոլորը։ Մենք թիւրքերի թակարդում ընկած թռչուններ էինք։ Այդ պատճառով էլ նրանք ոգևորուած իրենց գործի աջողութեան վրայ՝ իրենց սրտերը աւելի պարզ բաց էին բանում մեր առաջ։ Պատմում էին, թէ ինչպէս Նախիջևանի խաները Պարսկաստանում Թէյմուր խանի քրդերին պատրաստել են յարմար ժամին ներս խուժելու Կովկաս, օգտւելով այն դէպքից, որ Ռուսաստանի ուժերը Հեռաւոր Արևելքում ջլատւել են։ Եւ գովում էին Նախիջևանի խաներին, որոնց անխոնջ գործունէութեան արգասիքն էր այդ բոլորը։

„Գիշերն անցկացրինք սարսափի և մահւան տագնապի մէջ։ Միւս օրը կէսօրին արևի շողի նման աւետաբեր լուր թափանցեց մեր ապաստանած տան մէջ, թէ Կարապետ վարդապետը և Նախիջևանի քաղաքագլուխը՝ Ջաֆար-կուլի-խանը՝ եկել են գերիներին ազատելու և հաշտութիւն կնքելու հայերի և թիւրքերի մէջ։ Աննկարագրելի եղաւ մեր ցնծութիւնը։ Շուտով մեզ մօտ եկաւ տանուտէրը գիւղի մի քանի պատւաւոր թիւրքերի և ստրաժնիկների հետ և մեզ յայտնեց, որ եկել է գերիներին ազատելու։ Մի թիւրք ստրաժնիկ այդտեղ տանտիրոջն ասաց թէ՝ տղամարդկանց չպէտք է բաց թողնել, հազիւ են ձեռք ընկել, նրանց հարկաւոր է սպանել, իսկ կանանց և երեխաներին պէտք է բաց թողնել։ Բոլոր ներկայ գտնւող թիւրքերն էլ հակւեցին դէպի այդ դիտաւորութիւնը։ Ռուս ստրաժնիկները ոչինչ չհասկացան։ Իսկոյն տղամարդկանց բաժանեցին կանանցից և երեխաներից։ Անցաւ 15 րոպէ. տանուտէրը, Մաշադի Մամէդ Բայրամօվը, Նաջաֆկուլի Հաջի-Բայրամ-օղլի, Մաշադի-Ալի մօլլա Ահմէդ օղլի և նոյն այդ Առադը՝ զինուած արիւնոտ սրերով և հրացաններով՝ ներս մտան և տղամարդկանց զոյգ-զոյգ դուրս քաշեցին տանից։ Թշւառ գերիները դուրս չէին գնում և կարծես բնազդմամբ հասկանում էին, որ իրենց կեանքը իր վերջալուսին է հասել։ Զօռով դուրս քաշեցին։ Արիւնոտ սրերի շողշողիւնը, զոհերի լացն ու աղաչանքը, դահիճների փանատիկական հագուստը, գլխների կարմիր ֆէսերը, կարմիր ժապաւէններով զարդարուած բազուկները՝ մահւան տպաւորութիւն էին թողնում մարդու վրայ։ Ես (չարսաւով փաթաթւած) օգտւելով այդ իրարանցումից, դահիճների գլուխը զոհերի հետ զբաղւած լինելուց, կամացուկ տանից դուրս ծլկւեցի. երբ մտայ ծառերի մէջ, քայլերս արագացրի և հասայ գետին, որ հեռու չէր այդ սպանդանոցից ու այդտեղ չարսաւս դէն շպրտեցի։ Հեռւից ծառերի արանքից տեսայ, որ տանուտէրը առաջին անգամ սուրը խրեց Միսակ Տէր-Աւագեանի կողը, միւսները գնդակահար արին միւսներին, մի քանիսին էլ կտոր-կտոր արին, և այսպէս բոլոր տղամարդկանց մահացրին ամենասարսափելի կերպով. նրանց տներից քաշ տալով՝ նետում էին մօտիկ փոսը։ Ես գետի միջով վազեցի դէպի ստրաժնիկների պօստը։ Հեռւից մի քանի գնդակներ սուլալով անցան կողքովս, ես անհետացայ անտառների մէջ և այդպիսով գլուխս ազատեցի...

Կատարածի հէնց առաջին օրը մեր տանից թալանած ապրանքները տարան յիշեալ Առադ Հաջի-Աբիլ-Կարիմ օղլու տունը։ Թիւրք կանանց ուրախութեան և հրճւանքին չափ չկար, օրհնում էին խաներին և բէկերին, մաղթում էին նրանց արևշատութիւն, որ պատճառ դարձան իրենց հարստանալուն։ Եւ այդ բոլորը ոստիկանութեան քթի տակ...

Երևան, 2 յունիսի

Նախիջևանի և Շարուրի կողմերից ամէն օր փախստականներով գալիս են կողոպտւած ընտանիքներ, անպայման գթութեան կարօտ։ Գալիս են, առանց մէկ միջոցի, մի կտոր չոր հացի կարօտ։ Մի ամիս առաջ իր սեփական յարկի տակ պատւով ու ապահով ապրող մարդը, այսօր ձեռք է մեկնում ուրիշին, ողորմութիւն խնդրում։ Այս դժբախտների հաղորդած ցնցող լուրերը մարդ չի կարողանում հանգիստ լսել, այնքան յուզիչ են և աղեխարշ։

Երևան, 3 յունիսի

Մայիսի 26-ին Ղամարլում թիւրքերը յարձակւեցին հայերի վրայ և սկսեցին կրակ բաց անել։ Հայերը նոյն ձևով պատասխանեցին։ Կռիւը տևեց մինչև ուշ երեկոյ երկու կողմից զոհեր տալով։ Գիշերւայ համատարած լռութեան մէջ հեռւից լսելի էին լինում չարագուշակ տրաք-տրաքոցի ձայները՝ աւելի մեղմ չափով։ Հետևեալ օրը՝ 27-ին, կրկին շարունակւեց մասամբ ընդհատուած կռիւը։ Թիւրքերի մի մասը զինւած էր հինգ կրականոց վերջին սիստեմի հրացաններով։ Երկրորդ օրը հայերի յարձակումը բուռն էր. մի քանի զոհեր ընկան թիւրքերի կողմից, իսկ վերջինները իրենց փէժը տւան, սպանելով մի ռուս ստրաժնիկ և երկաթուղու ճանապարհի վրայի բանւորներից մի վրացի և մի յոյն։

Երևան, 4 յունիսի

Խանլըլար գիւղի համար յունիսի 1-ի գիշերը ամենածանրն էր։ Գիւղումն խմբւել էին Շարուրի 5 հայ գիւղերի ժողովուրդները։ Գիւղը չորս կողմից պաշարւած էր հազարաւոր խուժանով. երկու կողմից թափւում էր գնդակների տարափ։ 220 զինւորներից մի մասը փախչում է Ենգիջա, միւս մասը՝ Բաշնորաշէն և բաց դաշտը։ Հայ քաջերը շարունակում են յամառ դիմադրութիւնը։ Գաւառապետի օգնականը նոյնպէս փախչում է։ Այդ ծանր գիշերւայ ընթացքում գիւղից դուրս են գալիս նաև հայեր։ Այդ նոյն գիշեր 25 մարդ երկու սեռի, մեծ ու փոքր, փախչում են Խանլըլարից 25 վերստ հեռաւորութեամբ Խաչիկ գիւղը։ Սակայն երեք օր անց՝ երբ վերադառնում են նորից Խանլըլար, դրանցից 10 հոգի անզէն՝ մի ձորի մէջ ենթարկւում է Բիլաւի և Ախուրի թիւրքերի յարձակման և դրանցից վեցը սպանւում են այդտեղ։ Յունիսի 8-ին, Քոսաջան գիւղի թիւրքերը քշեցին Խանլըլարի տաւարը։ Հաւարի հասան թէ գիւղացիները և թէ կօզակները. տաւարը յետ բերեցին առանց մէկի և 13 հատ էլ թիւրքերի հօտից։ Ընդհարումների միջոցին թիւրքերից բանտարկեցին 98 հոգի, որոնց թւում նաև մի մօլլա և մի սէիդ դրօշակով։ Բանտարկւածներից մէկի մէջքին կապւած էր Վարմազեարի եկեղեցու աւետարանը։ Սոսկալի կերպով նկարագրում են այժմ ժողովրդի դրութիւնը։ Աւելի ևս ծանր է Խանլըլարի դրութիւնը. մօտ 6-7000 ժողովուրդ խմբւելով այդ միակ գիւղի մէջ՝ առաջ է բերել սոսկալի նեղւածք։ Մարդիկ

կանայք, երեխաներ թափուած են փողոցներում, բակերում միմեանց վրայ. գիւղում կանգնած է սոսկալի հոտ։ Եթէ այդպէս շարունակուի, սարսափելի հիւանդութիւններն անխուսափելի են։ Հացի նեղութիւն շատ են քաշում։

Երևան, 7 յունիսի

Հայ-թիւրքական ընդհարումների բեմ հանդիսացաւ Աշտարակի շրջանը, ուր թիւրքաբնակ Ուշի գիւղը ենթարկուեց յարձակման և աւերուեց։ Ահա մի քանի մանրամասնութիւններ։ Աշտարակի շրջանում գտնւում են մի քանի թիւրք գիւղեր— Ուշի՝ 164 տուն, Քիշիլքեանդ՝ 39 տուն, Կօթուր՝ 34 տուն, Սաղմոսավանք՝ 28 տուն (այս երկու գիւղերում կան նաև հայեր), Ագարակ՝ 90 տուն, Թալիշ՝ 95 տուն, Նազրվան՝ 80 տուն, Պերսի՝ 55 տուն։ Ուշի գիւղը՝ ընկած Աշտարակից Ալեքսանդրօպօլ տանող ճանապարհի վրայ, այդ գծի երթևեկութիւնը յաճախ դարձնում է անհնարին։ Այդ բանը աւելի նկատելի եղաւ վերջին ժամանակներս, երբ Երևանի ընդհարումները դրդեցին նահանգի թիւրք ժողովրդի աւանդական հակումները։ Ուշին մոլեռանդութեան գագաթնակէտին հասաւ և այդ պատճառով փլաւեց։ Մայիսի 24-ին Կօթուր գիւղի թիւրքերը, միանալով Արագածի քրդերի հետ, յարձակւում են և հայերի նախիրը՝ 300 տաւար՝ քշում տանում են։ Կօթուրի հայ և թիւրք թաղերը բաժանուած են մի ձորակով։ Կօթուրի նախիրը յետ բերելու համար օգնութեան են գնում օշականցիք, և ընդհարման ժամանակ վիրաւորւում է Օհան անունով մէկը։ Այդ վիրաւորին սայլի վրայ դրած, երբ տանում են Իլան-Չալան գիւղը, ճանապարհին ուշեցիք յարձակւում են, վերցնում վիրաւորին սայլի հետ միասին։ Այս վարմունքը զայրոյթ է առաջ բերում հայերի մէջ։ Գաւառապետը գնում է այդ շրջանը և մի կերպ հանգստացնում։ Սակայն թիւրքերը չեն թողնում աւազակային դիրքը։ Քիշիլքեանդի, Կօթուրի, Սաղմոսավանքի, Ագարակի, Փարբիի, Նազրվանի և Կօշի թիւրքերը քաշւում են Ուշի։ Այս համախմբումը աւելի ևս աւազակային է դառնում և այդ գիւղի մօտերքում, մայիսի 26-ին, սպանւում են երկու զալաֆարցի հայեր։ Այդ կողմերով յարաբերութիւնը միանգամայն ընդհատւում է։ Ահա այս բոլորը միանգամից հանում են շրջակայ հայ գիւղացիներին համբերութիւնից և յունիսի 4-ին, շաբաթ օր, Աշտարակից, Կարբիից և Իլան-Չալանից մի զինուած խումբ յարձակւում է Ուշիի վրայ. տեղի է ունենում մի տաք կռիւ, սպանւում են շատ թիւրքեր։ Ժողովուրդը փախչում է և գիւղը ենթարկւում է թալանի և հրդեհի։ Վերև յիշած թիւրքաբնակ գիւղերը նոյնպէս յայտնի չափով ենթարկուել են հրդեհումների։

Թիֆլիս, 8 յունիսի

Նախիջևանի և նրա շրջակայ գիւղերի աւերն ու կողոպուտը աւելի չափազանց գրգռեց թիւրք խուժանի ախորժակը։ Յարձակումների կենտրոնը կազմում էր Նախիջևանի գաւառի Խթղուան գիւղը, որը մի առանձին հակում ունենալով աւազակութիւնների՝ մեծ դեր է կատարել կոտորածի ու կողոպուտի մէջ։ Նախիջևանի դէպքերից յետոյ՝ Լուխ, Բզզում, Գեարմչաթաղ, Չաթմա և այլն թիւրք գիւղերից մի խուժան, իրեն առաջնորդ ունենալով Խթղուանի թիւրքերին, մայիսի 15-ին յարձակւում է Գարալադեաղի սահմանի վրայ գտնուող Սուլթան-բէկ 89 տուն ունեցող գիւղի վրայ և թալանելուց յետոյ այրում գիւղը։ Անսպասելի յարձակումը հնարաւորութիւն չէ տալիս ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալու։ Նոյն խուժանը ապա յարձակւում է սահմանի վրայ եղող Սէս գիւղի վրայ, 51 տուն, և թալանում։ Սուլթան-բէկի և Սէսի ժողովուրդը քաշւում է Մարտիրոս գիւղը։ Խուժանը շարունակում է առաջ գնալ և հասնելով Մարտիրոսի սահմաններին, քշում է 700 գլուխ ոչխար, սակայն այնտեղ տեղի է ունենում մի փոքր ուժեղ դիմադրութիւն և յետ խլւում ոչխարի կէսը։ Խուժանի մի մասը աւելի ևս առաջ գնալով՝ պաշարում է 38 տուն ունեցող Ալմալու գիւղը, սակայն վերջինս իր դիմադրութեան շնորհիւ կարողանում է 18 օր շարունակ պաշարուած մնալ, մինչև որ տեղի է ունենում մի ուժեղ հակայարձակում հայերի կողմից։ Ալմալու գիւղի այդ պաշարման ժամանակ թիւրքերից սպանւում են մօտ [illegible] հոգի։ Մի քանի օրւայ ընդմիջումից յետոյ, Խթղուան տանում է աւազակների մի նոր ոյժ, այս անգամ Գարալադեաղի, Գեմրլու, Ջուլ և Ախտա գիւղերից, ինչպէս և Գարալադեաղի հիւսիսային կողմի գիւղերից, ուր տարել են բաւականաչափ աւարներ և ուր այժմ կան վիրաւոր մարդիկ։ Այդ նոր, տասնապատիկ խուժանը, յարձակուելով Մարտիրոս գիւղի վրայ երրորդ անգամ, տանում է ոչխարը, իսկ այնտեղից էլ խուժում է 77 տուն ունեցող Փաշալու գիւղի վրայ և քշում նախիրը։ Խուժանը գնալով երես է առնում և առաջ ու առաջ խուժում։ Արդէն յունիսի 1-2-ին յարձակւում է Աեար գիւղի և Քէշիշ-Քեանդի վրայ լինում են ընդհարումներ, սպանւում է մէկ հայ։ Աեարցիք և քէշիշ-քեանդցիք ստիպուած են լինում քաշուել 164 տուն ունեցող Մալիշկա մեծ գիւղը։ Այս անգամ խուժանը այլևս առաջ գնալ չէ կարողանում։ Մարտիրոս և Մալիշկա գիւղերում խմբուած ժողովուրդից կազմւում է մի զինուած խումբ, Աւագ և Մկրտիչ անուններով երիտասարդների ղեկավարութեամբ, որը յարձակուելով նախ քշում է մինչև այդ Ալմալու և Փաշալու գիւղերը պաշարող խուժանը և ապա արշաւելով թալանի ու կողոպուտների կենտրոն կազմող Խթղուանի վրայ՝ տալիս է մի ջարդ։ Խուժանը տեսնելով հայ քաջերի արշաւանքը՝ ցրիւ է գալիս մեծ կոտորածներով։ Պատմում են որ 150-ի չափ սպանուածներ կան այդ գիւղի մէջ։ Գիւղը բոլորովին դատարկւում է. հայերը այդ գիւղում գտնում են իրենց աւարից շատ բաներ։ Այդպիսով տասնեակ գիւղեր թալանող, աւերող, և հազարաւոր մարդիկ անբախտացնող Խթղուանը նոյնպէս աւերւում է և հրդեհւում։ Այս հակայարձակումից յետոյ այդ շրջանը մի փոքր հանդարտել է։

Երևան, 9 յունիսի

Յունիսի 6-ին թիւրքերի և պարսկական քրդերի մի խումբ, գլուխ ունենալով մի մօլլա, յարձակուեցին Բիրալու հայ գիւղի վրայ, Երևանի գաւառում։ Ձիաւորները քշեցին տարան հօտը. հետևակներն ուզում էին կողոպտել գիւղը։ Սկսուեց հրաձգութիւն։ Հօտը յետ խլեցին։ Գիւղն ազատուեց։ Սպանուած են 2 հայ և 40 չափ թիւրք ու քիւրդ։ Բռնուած են առաջնորդող մօլլան և մի թիւրք։

Նախիջևան, 10 յունիսի

Կառավարութեան դիրքը շարունակում է լինել անվստահելի։ Դրութիւնը քանի գնում լրջանում է։ Իշխանութիւնների գործողութիւնների եղանակը մնում է միևնոյնը՝ թոյլ, երկդիմի։ Գիւղացիները չեն վերադառնում տուն։ Սկսել է նոյն իսկ գիւղացիների մասսային գաղթ։ Չնչին գնով ծախում են տաւարը։ Գէումուրի վրայ կատարուած երկրորդ յարձակումը երէկ յետ մղեցին Գերուսից եկած կօզակները։ Գէումուր ուղարկուած չորս ֆուրգօնը, որոնք բեռնուած էին ալիւրով սովեալների համար, ենթարկուեցին թիւրքերի յարձակման։ Մայիսի 18-ին ժողովրդից թողուած նոյն գիւղը ենթարկուեց կրակի. այժմ այրւում է. ոստիկանութեան թուլութիւնը վրդովեցուցիչ է։

Կարս, 28 յունիսի

Երևանի և Նախիջևանի դէպքերը վերին աստիճանի խիստ ազդեցութիւն գործեցին այստեղի պարսիկների վրայ, որոնք քաղաքում, թէ մրգավաճառներ և թէ մանուֆակտուրայի առևտուրով պարապողներ, հազիւ հասնում են 20 գերդաստանի։ Կան և ջրկիրներ ու արհեստաւորներ, որոնք առանց ընտանիքի են ապրում։ Այժմ նրանք վերջնականապէս վճռել են թողնել Կարսը և գնալ այնպիսի գիւղեր կամ քաղաքներ, ուր զուտ պարսիկներ են։ Այսպէս այժմ բոլորը ծախեցին և ծախում են իրենց ունեցած շարժական և անշարժ բոլոր գոյքը. մի քանիսը գնում են Աղբաբայի գիւղերը, խանութ են բաց անում, մի քանիսը Զարիշատի կողմերը, ոմանք էլ Գանձակ, Շուշի, Աստրախան և այլն, ուր պարսիկները մեծամասնութիւն են կազմում։ „Մեզ համար այժմ Կարսը հարամ է“. այսպէս են խօսում մեր դրացի պարսիկները։ Հայերը մի քանի անգամ յայտարարեցին նրանց, որ երբէք նախայարձակ չեն լինելու։

Նախիջևան, 30 յունիսի

Երէկ Պրինց Նապօլէօն ուղեկցութեամբ գեներալ Ալիխանովի և Մեսրոպ վարդապետի շրջեց մի քանի գիւղեր։ Նա այցելեց քանդուած եկեղեցիները, գիւղերի բնակիչների թողած տները։ Ամեն տեղ ժողովրդի ներկայութեամբ հրամայում էր զինուորներին գործածել զէնք յարձակւողների դէմ։

Միևնոյն ժամանակ նա խոստացաւ. 1) Միջնորդել, որ փոխարքան թոյլ տայ ամեն մի վնասուած գիւղին պահել մի քանի հրացաններ՝ ինքնապաշտպանութեան համար. 2) Կալանաւորել իր չարագործութեամբ յայտնի Ջահրիի տանուտէրին: 3) Տալ նիւթական օժանդակութիւն նախնական կարիքների համար: Կարծիք կայ, որ Պրինց Նապոլէօն հրապարակ պիտի բերէ գեներալ Ալիխանովի գործած ոճիրները, և պաշտպան պիտի կանգնի խաղաղ ժողովրդին, եթէ Թիֆլիսից՝ փոխարքայի կողմից հակառակ հրահանգներ չստացուին *):

Թիֆլիս, 30 յուլիսի

Շուշուց եկող լուրերը ցոյց են տալիս, որ Թիւրքերը այնտեղ զգոյշ են պահում իրենց: Երևանի դէպքերից յետոյ նրանք այն կարծիքի են, որ հայերի հետ լինելիք ընդհարումը իրենց շատ թանկ կարող է նստել: Ընդհանուր կարծիք կայ, որ ոստիկանութեան և պանիսլամիստների դաւերը աջողութիւն չը պիտի ունենան:

Թիֆլիս, 30 յուլիսի

Գեներալ Ալիխանովի Նախիջևան ուղարկելը եղաւ մի մեծ չարիք: Նա խրախուսեց Թիւրք խուժանը՝ սիրտ տալով ոճրագործ խաներին: Վօրօնցօվ-Դաշկովի՝ այդ քայլը համարում է ամենամեծ ապացոյց՝ որ նա ունի գաղտնի դիտումներ: Կոյր պէտք է լինել, չհասկանալու համար, որ Նախիջևանի խաների բարեկամ Ալիխանովի ուղարկումը՝ մի աշխարհ խրախուսանք էր պանիսլամիստների համար:

Երևան, 30 յուլիսի

Քաղաքում լուր է պտտում, որ Կոմս Տիզենհաուզէն ազատ չէ իր գործողութիւնների մէջ: Թիֆլիսից նրա վրայ ճնշում են գործ դնում: Հակառակ դէպքում նահանգապետը հէնց սկզբից կարող էր ոչնչացնել պանիսլամիստ ագիտատորների ազդեցութիւնը: Վատ դեր են կատարում նոյնպէս և մի քանի ռուս չինովնիկներ, որոնք իրենց հայատեացութեամբ թոյլ չեն տալիս նահանգապետին՝ զսպելու ոճրագործութիւնը:

Թիֆլիս, 30 յուլիսի

Փոխարքայ Վօրօնցօվ-Դաշկօվ մերժեց հայերին զէնք տալու խնդիրը: Հայ ազգաբնակութիւնը չի խնդրում Կառավարութիւնից ոչ զօրք և ոչ էլ պաշտպաններ, այլ միայն իրաւունք զէնք կրելու և զէնք չեղած տեղում՝ հրացաններ ինքնապաշտպանութեան համար: Կառավարչական շրջաններում շատ լաւ են համոզուած, որ այս միակ միջոցն է խաղաղութիւնը վերահաստատելու համար, բայց և այնպէս հայերին զէնք տալու միտքը հանդիպում է մեծ թշնամութեան պաշտօնեաների կողմից: Թիւրքերը այդ հանգամանքից աւելի են սիրտ առնում:

ՆԱԽԱՄՏԱԾՈՒԱԾ ԾՐԱԳԻՐԸ

(ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ)

—

Թիֆլիս, 14 յունիսի

Կառավարութեան ստեղծած դժոխային վիճակը շարունակւում է: Օրէցօր աւելի և աւելի պարզւում է այն ծրագիրը, որի համեմատ տեղի ունեցան արիւնոտ դէպքերը: Խնդիրը բարդ է և խճճուած:

Կան զանազան ֆակտօրներ: Ամենից առաջ Գօլիցինի կառավարութիւնն էր, որ ծրագրեց թուլացնել հայ տարրը, նրա դէմ հանելով տգէտ և ֆանատիկոս մահմէտական խուժանը, բայց գլխաւորապէս Թիւրք (Թաթար) և քիւրդ տարրը: Կիսախելագար հրէշը հետևեալ մտածումն է ունեցել.—Թիւրքերին թոյլ կըտանք զինաւորուիլ, նրանց կը գցենք հայերի ջանին, իսկ յետոյ նրանց կը զարկենք մեր զօրքով, եթէ չեն բաւականանայ հայերով կամ այլ ինստինկտներ կ'արտայայտեն: Գօլիցինը կամեցաւ ստեղծել միայն հ ա կ ա-հ ա յ կ ա կ ա ն շարժում, բայց ստեղծելով այդ շարժումը՝ նա չկարողացաւ ըմբռնել, որ դրան կը հետևի հ ա կ ա ք ր ի ս տ ո ն է ա կ ա ն գուցէ և հ ա կ ա պ ե տ ա կ ա ն շարժում: Եւ այսօր, երբ հակահայկական շարժումը փոխւում և դառնում է հակաքրիստոնէական, սպառնալով հակապետական ուղղութիւն ևս ընդունել, նոր են աչքերը բաց անում, զգում վտանգը և տեսնում, որ դժւար է հանգցնել բռնկւած կրակը:

Ահա մի քանի մանրամասներ այդ մասին: Նախ քան Գօլիցինի ծրագիրը, Բագւում կազմւում է պանիսլամական կազմակերպութիւն, շնորհիւ Կ. Պօլսից եկած էմիսարների պրօպագանդայի: Այդ կազմակերպութիւնը, որի ղեկավարներն են գլխաւորապէս „Կասպի“ լրագրի գործողները, իրեն նպատակ է դնում միացնել երկրի շիա և սիւննի մուսուլմաններին, աշխատելով նւաղեցնել կամ քշել Անդրկովկասից քրիստոնեայ տարրերը և հեշտացնել նրա նւաճումը, երբ կըստեղծւեն քաղաքական նպաստաւոր հանգամանքներ: Այդ կազմակերպութիւնը ղրկում է Մաքուի ու Նախիջևանի խաներին միանալ իր հետ, պարզելով նրանց առաջ յոյսը՝ վերստին գրաւելու Նախիջևանի խանութիւնը և անկախութիւն ձեռք բերելու: Կազմակերպութիւնը, ինչպէս երևում է, զինման գործը մեծ եռանդով առաջ է տարել տարիների ընթացքում Մաքուի ու Նախիջևանի խաների միջոցով, որովհետև այժմ հաստատուած է, որ Արաքսի մօտ „ուտէլ“ կայսերական „Արազիանա“ մեծ կալւածում (10 հազար դեսիատին) կառավարիչը, որ մի Թիւրք է, հաստատել է զէնքի կենտրօնական պահեստ, տեղը շատ ապահով, որովհետև ոչ մի ոստիկանութիւն այդտեղ մուտք գործել չէր կարող, նամանաւանդ որ Նախիջևանի գաւառի պրիստաւները Թիւրքեր են և Նախիջևանի խաների ազգականները: Մաքուի խանութիւնից ահագին քանակութեամբ զէնք են փոխադրում այդ կալւածը և այդտեղից տարածում ամեն տեղ:

Երբ Բագւի կոտորածները միանգամայն համոզել Թիւրքերին, որ ռուս կառավարութիւնը ոչ մի արգելք չի ցոյց տայ, ծրագրւեց հայ տարրի ջնջումը Երևանի նահանգում և Ղարաբաղում: Այդ ծրագրի իրագործման գլուխ կանգնեցին Նախիջևանի խաները, գլխաւորապէս Ջաֆար ղուլի խանը և Րահիմ խանը: Սակայն Ղարաբաղի բէկերը — Ղարաբաղի խաների ժառանգները — չհամաձայնեցին յարել ծրագրին և այդ պատճառով Գանձակի նահանգը առայժմ զերծ է պատուհասից: Գոնէ Ղարաբաղի բէկերը յայտնել են, որ նրանք թոյլ չեն տայ Ղարաբաղում յարձակւում Թուրքերի կողմից:

Որ Նախիջևան գաւառի կոտորածների ղեկավարները Նախիջևանի խաներն են և որ ներկայ շարժումը համիսլամական բնաւորութիւն ունի, դա կարելի է համարել անկասկածելի: Բերենք մի քանի փաստեր.

1) Երբ Խ ա ն լ ո ւ խ լ ա ր գիւղը պաշարւած էր հրոսակներով, ժողովրդին օգնութեան եկած զօրքի ղեկավարները պարզ տեսան, որ մահմէտական խուժանի պարագլուխները ֆէս ունէին, կարմիր թևքեր, Մարգարէի սև դրօշակը, որի վրայ „ջհատ“ էր գրւած և բացի դրանից պրօկլամացիոններ՝ կոտորելու անհաւատ քրիստոնեաներին և տարածելու իսլամը: 2) Տեղացի խուժանի հետ միասին կռւում էին և զէնքի վարժւած մարդիկ, ինչպէս երևում է „համիդիէներ“, ուղարկւած Թիւրքիայից: 3) Մի պրօկլամացիոնի մէջ ասւած է եղել, թէ պէտք է կոտո-

*) Մեր ստացած յետագայ տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ այդ խոստումները անամօթ միստիֆիկացիա են եղել:

րել հայերին, որովհետև նրանք էին, որ 100 տարի առաջ իսլամի տիրապետութեան տակ գտնւող երկիրները — Երևանի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի խանութիւնները — ռուսների տիրապետութեան ենթարկեցին։ 4) Թիւրքերը չեն բաւականանում հրդեհով, կողոպուտով և սպանելով, այլ առանձին հաճոյքով պղծում են եկեղեցիները, անարգում սրբութիւնները, ստիպում հայերին իսլամութիւն ընդունել։ Բասամլու գիւղում ստիպել են 800 հայերի քահանայի հետ մուսուլման դառնալ, ածիլելով տղամարդկանց, թլպատելով երեխաներին և բռնաբարելով կանանց։

Ինչպէս յայտնի է, շարժումը սկսեց մայիսի 8-ին և 12-ին տեղի ունեցաւ Նախիջևանի կոտորածը։ Այնուհետև նա տարածւեց ամբողջ գաւառում և այնտեղից անցաւ Շարուր և այլ գաւառներ և եթէ չլինէին վերջին օրերի դիմադրութիւնը հայերի և մի քանի տեղ էլ զօրքի կողմից, շարժումը կը տարածւէր ամբողջ Անդրկովկասում։ Լուր եկաւ, որ Ջիբրայիլի կողմից (Խուտափերին կամրջի կողմից) 2,000 զինւած մահմէտականներ պատրաստւում են անցնել Արաքսը։ Մաքուի կողմից ևս մեծ թւով զինւած քիւրդեր անդադար անցնում են սահմանը, վերսկսելու խլրտումները։

Կայ մի այլ, երկրորդական ծրագիր ևս. — Հայերին կոտորել կամ ստիպել գաղթել ուրիշ տեղեր և նրանց հողերին տիրանալ։ Եւ տարաբախտաբար հայերի գաղթականութեան հոսանքը Նախիջևանի գաւառից արդէն սկսել է։ Յունիսի 12-ին 100 ընտանիք հասաւ Թիֆլիս։ Եթէ չկարողանանք այդ հոսանքի առաջն առնել, Նախիջևանի գաւառը ամբողջովին պիտի դատարկւի հայերից։

Նախիջևանի գաւառում աւերւած են 25 գիւղեր և սպանւածների թիւը հասնում է 400-ի։ Նախիջևանում՝ 48 հոգի, Ջահուկ՝ 51, Հաջիվար՝ 9, Մամարզա՝ 5, Թմբուլ՝ 19, Նորս 50 և լն։ Կողոպուտը, թալանը, նիւթական վնասը ահագին է։ Նախիջևան քաղաքի 182 հայ խանութներից մնացել են չորսը միայն։ Դաշտերում ցանքերը փճացրւել, տնակոխ են եղել և այս ձմեռ սպառնում է սով։

Կատաղած այդ անլուր բարբարոսութիւնից՝ հայերը համբերութիւնից դուրս եկան և վճռեցին արեանը արեամբ պատասխանել։ Երևանի գաւառում հայ զինւած ուժերը աւերեցին 12 թիւրք գիւղ և շատ տեղերում լաւ դաս տւեցին թիւրքերին, առանց գործելու, իհարկէ, այն սոսկալի անգթութիւնները, որ թիւրքերին է յատուկ, այն է՝ կանանց ծծերը կտրել, արգանդը պատռել և երեխան հանել, մերկացնել, բռնաբարել աղջիկներին, կրօնական անօթները պղծել և լն։

Ի՞նչ էր անում այդ բոլոր ժամանակ ռուս կառավարութիւնը, կը հարցնէք. ի՞նչ էր անում նոր փոխարքան, Վօրոնցօվ-Դաշկօվ, որ Կովկաս եկաւ այնքա՜ն մեծ խոստումներով, բայց որը րէֆօրմների փոխարէն՝ բերեց արիւն և արտասուք. այդ մասին յաջորդ նամակով։

22 յունիսի

Երկրորդ օրն է, ինչ քաղաքի դրութիւնը բոլորովին փոխւած է։ Գործարանները կանգնած են, էլէկտրաքարշերը դադրած և համարեայ բոլոր խանութները փակ։ Գործադուլ անողները ուզում են մինչև անգամ քաղաքի ջուրը կտրել։ Մնում են բաց հացի խանութները, բայց կարող է պատահել, որ նրանք էլ փակւեն։ Փողոցներում շրջում են անընդհատ զինւորների և կօզակների խմբեր։ Գիշերը իւրաքանչիւր ոստիկան շրջապատւած է մի քանի զինւորներով,— դողում են ահաբեկիչներից։ Գործադուլ հրատարակելու գլխաւոր պատճառը այն է, որ ոստիկանութիւնը ժողովներ ցրւելով, բացարձակ սկսել էր զինել „Հայրենասիրական Միութիւն" կազմող ռուս բանւոր-խուլիգաններին։ Ապաւինած ոստիկանութեան ուժին, այդ „հայրենասէրները" յանդգնել էին նոյն իսկ տէռօրներ կատարել կազմակերպւած բանւորներից մի քանիսի վրայ։ Ահա թէ ինչու բանւորների գլխաւոր պահանջն է՝ զինաթափ անել խուլիգաններին և ոստիկանութիւնը դնել քաղաքի հսկողութեան ներքոյ և կազմել քաղաքային միլիցիա։

Կայարանի մօտերքը շարունակ խուզարկութիւններ են լինում։ Գտել են 35 ատրճանակ, մի քանի հրացան և ռումբեր։ Գիշերները կարծես թէ ոտով շրջողներին յանկարծակի բռնում և խուզարկում են, իսկ քաղաքի ծայրերում նոյն բանը անում են և օր ցերեկով։ Ամէնքը լարւած դրութեան մէջ են։ Յաճախ լուրեր են պտտում, որ ռուս խուլիգանները, միացած թիւրք սրիկաների հետ յարձակւում են գործելու հայերի վրայ։

27 յունիսի

Դրութիւնը աւելի սարսափելի է դառնում. ամէն օր արիւն, կոտորած։ Ամէն ինչ կանգ է առել։ Փողոցներում խուզարկութիւնները աւելի են սաստկացել։ Երէկւանից սօց.-դէմօկրատները (Փոքրամասնութիւն) սկսել են գործունէութիւն ռումբերով։ Մինչև այժմ գցել են 5 ռումբ։ Սպանւած են ոստիկաններ, կօզակներ. վիրաւորները շատ են. սրանց թւում է և յայտնի հայատեաց պրիստաւ Գլէբօվը, որը կազմակերպում և զինում էր թիւրքերին։

Փոխարքայի օգնական Շիրինկինը, որն է իսկապէս Կովկասի կառավարիչը, կանչել է քաղաքագլխի պաշտօնակատար Զեյլբեզովին և սպառնացել է թնդանօթի բռնել քաղաքը, եթէ այդ արիւնոտ գործադուլը կանգ չառնէ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՆՈՐ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Վան, 15 ապրիլի

Երկրի կացութիւնը վերին աստիճանի նեղ է. սովը տիրապետող համարեա բոլոր խաւերին։ Կառավարութիւնը օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից, սկսեց „աչքակապուկ" խաղալ։ Բարեգործութեան դիմակի տակ չարիքներ ստեղծելը այս երկրի համար օրէնք է։ Մի ամիս առաջ լուր տարածւեց, որպէս թէ կառավարութիւնը քաղցած ժողովրդեան նպաստներ բաժնելու բարի ցանկութիւնն ունի։ Եւ կատարւեց նպաստի բաշխման գերաշխարհային հանդէսը, լի թիւրք վարչութեան բազմատեսակ խաղերով։ Ամէն մի ընտանիքի պիտի վճարւէր հինգ դահեկանի պէս մի մեծ գումար։ Արդեօք սա էլ մի ծաղր չէ՞ քաղցած ժողովրդեան։ Բայց դա դեռ բոլորը չէ։ Ամէն մի ընտանիք պարտաւոր է ունենալ իր կնիքը, որպէս զի ստացականների տակ զարնէ իր մէօհրը։ Խեղճ գիւղացին պարտաւորւեցաւ 100 փարայի մի կնիք շինել տալ, ուրեմն իր ստացած նպաստի—5 դահեկանի

կէսը պիտի յատկացւէր գործառնութեան վաւերացման։

Բայց պարզւեց, որ դա ոչ թէ նպաստ էր, այլ բանկային փոխառութիւն, որի դիմաց գիւղացին գրաւ պիտի դնէ իր արտերը. գուցէ և մի այլ նպատակի ծառայէ այդ չարագուշակ հինգ ղուրուշը։

Հայոց Ձորի, Թիմարի և մի քանի գաւառների ժողովուրդը, չհասկանալով բանը ինչումն է, ընդունեց. ռշտունցիք, մոկացիք և կառկառցիք մերժեցին բացարձակապէս։ Ուրեմն գնդակը միայն մասնակի նպատակին հասաւ։ Այս օրերս Ոստանի գայմագամութիւնը ազատ արձակեց Նարեկի դէպքի յայտնի ոճրագործներին. Վերկոնիսայ չէյխ Ռաշիտի լամուկը, որ յայտնի բարբարոս է Ռշտունիքում և որը Նարեկի մէջ ամենամեծ դերն է կատարել, ազատ արձակեցին, որպէս միանգամայն անմեղ Նարեկի խնդրում։ Նոյն դէպքի մէջ յայտնի եղած Աւանին, որ մինչև հիմա փախստական վիճակ ունէր, Ոստանի գայմագամութեան կողմից ազատութիւն շնորհւեց, ի խրախոյս իր կատարած ոճիրների։

Նարեկցի Բադալ անուն անձը, որպէս քաղաքական յանցաւոր դատապարտւած է. Խալիլ էֆ. վկայել է, որ ոստիկան Աբդիւլ Համիդի սպանողը Բադալն է և ինքը այդ տեսել է 3-4 քայլ հեռաւորութիւնից։ Զարմանալի բան. 18 նարեկցիներ հրապարակօրէն սպանող քրդերն ու ոստիկանները անմեղ են ճանաչւում, իսկ մի ոստիկանի համար — որի սպանողն անյայտ է — քաղաքական յանցաւոր են գտնում նոյնիսկ Ամերիկայում։ Նարեկցի Արսէն անուն երիտասարդը, որ դէպքից երկու ամիս առաջ Ամերիկա էր գնացել 8-10 տարւայ բանտարկութեան դատապարտւեց։ Մոխրաբերդ գիւղի Ռափայէլ վարժապետի համար, որ փախստական է, նոյնպիսի բանտարկութեան վճիռ է արձակւած։

Ներկայիս Ռշտունիքի երեք գիւղերում զօրք է դրւած։ Նոր-գիւղ 40, Նարեկ 18 և Փախնէր 40 զինւոր։ Փախների մէջ զօրքերը Մանուկ անուն սրիկայ անձի միջնորդութեամբ բռնաբարել են մի քանի կանանց, որոնց անունները անկարող եղանք ձեռք բերել։ Նոր-գիւղ և Նարեկ սարսափելի բռնութիւններ են գործ դրւում. ծեծում են, գոմերի մէջ բանտարկում են, կաշառք են առնում։ Կարճկանի Մուսա բէյը վերսկսել է իր վայրագութիւնները։ Մարտի վերջերին նրա հրահանգով՝ իր մարդիկը յարձակւել են նոյն գաւառի Սորբ գիւղի վրայ՝ մի քանի յայտնի մարդկանց սպանելու. տղամարդիկ գիւղից փախչում են, ու քիւրդերը ձեռք ձգելով անտէր մնացած կանանց՝ բռնաբարում են առանց հասակի խտրութեան։ Նոյն բէյը սպառնում է գաւառի բոլոր յայտնի մարդկանց կեանքին, որոնք չտանելով Մուսա բէյի անսահման լլկանքները, միւդիրութեան պաշտօնից ձգեցին նրան՝ կուսակալին աղերսագիր ներկայացնելով։

Թողնենք քրդական բարբարոսութիւնները, դառնանք եւրոպական հիւպատոսներին։ Ֆրանսիական հիւպատոսը տասն օր առաջ ցանկանալով գնել Աղթամարի կաթողիկոսարանի ձիերից մէկը, կառավարիչը իսկոյն ձին ղրկում է նրան և գինը յայտնում։ Հիւպատոսը երկու մէճիտիէ նւէր է տալիս ձին տանողներին ու հեռացնում։ Երեք օր վերջը կաթողիկոսարանը դրամական նեղութիւն ունենալով, մի գրութեամբ ձիու գինն է խնդրում։ Հիւպատոսը զայրացած՝ յետ է խլում իր նւիրած երկու մէճիտիէն և քակել տալով ձիու պայտերը, ծեծել է տալիս կաթողիկոսարանի մարդկանց, դուրս վռնդում և սպառնալով կաթողիկոսարանին, անմիջապէս վազում է կուսակալի մօտ։ Նրանց մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը անյայտ է. այսքանը միայն գիտենք, որ Ատհամ բէյ, խլելով ձին՝ նորից ղրկում է հիւպատոսին։ Վճարի տալը անյայտ է։ Տանջւած ժողովրդին այդ տեսակ դէպքեր էին պակաս։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՖՐԱՆՍ-ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՎԷՃԸ
ԴԵԼԿԱՍԷԻ ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԸ

Դիւանագիտութեան ոճրագործ խաղերի շնորհիւ՝ մի նոր փոթորիկ է սպառնում այսօր քաղաքակիրթ աշխարհին, մի նոր պատերազմ, որի պատճառած արհաւիրքներից երկար ժամանակ չի կազդուրւի արևմտեան քաղաքակրթութիւնը։

Բարեբախտաբար, ընդհարումը առայժմ զուտ դիւանագիտական բնոյթ ունի միայն և մեծ յոյսեր կան, որ Մարոկկոյի առթիւ ստեղծւած ճգնաժամը չի սրւի մինչև այն աստիճան, որ Ֆրանսիան և Գերմանիան, բոլոր խաղաղ միջոցները սպառելով՝ դիմեն, ինչպէս ասում են, ultima ration-ին, վերջին միջոցին — թնդանօթին... Հրդեհը այդ դէպքում պիտի տարածւէր, հաւանականօրէն, Մեծ Բրիտանիայի վրայ ևս, որը չափազանց շահագրգռւած է ֆրանս-գերմանական հակամարտութեամբ և որին չափազանց մտատանջում է Գերմանիայի զինւորական հմայքի արագ աճումը։

Մարոկկօն դառնում է երկրորդ Թիւրքիա, մի նոր կռւախնձոր, միջազգային սուր մրցակցութեան մի ահաւոր կրկէս։ Ներկայ ծանր ճգնաժամի մէջ՝ անգլօ-գերմանական հակառակութիւնը աւելի մեծ դեր ունի, քան ֆրանս-գերմանականը։ Եւ այդ հանգամանքների պատճառները խոր են, նրանց պէտք է փնտրել ոչ Մարոկկոյում։

*

Տրանսվալեան պատերազմից յետոյ Անգլիան փոքր ինչ խելքի եկաւ և նպատակ դրեց ոչ այնքան նոր-նոր նւաճումների քաղաքականութիւնը, որքան հների պահպանումը։ Պէտք էր ամրացնել ու ապահովել գաղութային տիեզերական պետութիւնը, որ վաղուց բոլորի նախանձն է շարժում և որի հսկայական տարածութեան վրայ, ինչպէս ասում են, արևը երբէք մայր չէ մտնում։ Պէտք էր ապահովել նրան երկու սպառնացող մեծ ուժերի դէմ, — Ռուսաստանի և Գերմանիայի։ Ռուսաստանը սպառնում է նրան Ասիայում, Գերմանիան՝ ծովերի վրայ։ Վերջինը, ըստ երևոյթին, աւելի խոշոր հակառակորդ է յայտնւում Բրիտանական քաղաքագէտների աչքում։ Իր աշխարհածաւալ առևտրով ու արդիւնաբերութեամբ և իր յարաճուն նաւային ուժերով՝ նա հանդիսանում է „ծովերի թագուհու“ ամենաահարկու ախոյեանը, որ աչք է դրել նրա ընդարձակ, հարուստ գաղութների վրայ և յաւակնութիւն ունի ժառանգելու նրա համաշխարհային տիրապետութիւնը։

Ռուսաստանի յարձակողական ուժը չէզոքացնելու համար՝ Անգլիան դաշն կապեց 1902 թւին Եապոնիայի հետ, որով նա պարտաւորւում էր օգնութեան հասնել իր դաշնակցին, եթէ այդ վերջինի վրայ յարձակւեն՝ գործին մէկից աւելի ցամաքային պետութիւններ (դիցուք, Ռուսաստանի հետ Ֆրանսիան)։ Մենք այժմ արդէն տեսնում ենք այդ նշանաւոր դաշինքի առաջին հետևանքները, — Ռուսաստանի մեկուսացումն ու տապալումը՝ հզօր ու յաղթական Եապոնիայի առջև։ Անգլիայի դէմ այլևս հնարաւոր չէ ռևէ եւրոպական նիզակակցութիւն։

Գերմանիային սանձահարելու համար՝ Անգլիան ձգտեց նախ և առաջ շահել Ֆրանսիայի բարեկամութիւնը։ Եւ այդ ճանապարհի վրայ նա հանդիպեց մի մարդու, որ միևնոյն ձգտումն ունէր՝ թուլացնել Գերմանիայի ուժը, ըստ կարելւոյն կղզիացնել նրան, հեռացնել նրա ազդեցութիւնը

լատին ցեղերից, հարուած տալով եւրոպական դաշնակցութեանը: Անհրաժեշտ էր Անգլիային բարեկամանալ միջերկրական այն պետութիւնների հետ, որոնք ընկած են նրա ծովային հաղորդակցութեան գծերի վրայ,—Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Սպանիայի, Պորտուգալիայի հետ: Բրիտանական քաղաքականութեան նպատակը չէր յարձակողական դաշնակցութիւններ կազմել, այլ միայն մասնակի համաձայնութիւններ՝ իր հաղորդակցութեան մեծ ճանապարհը ապահովելու համար:

Այդ ճանապարհի վրայ է ընկած և աֆրիկական Մարոկկօն: Լինելով սահմանակից ֆրանսիական Ալժիրին, այդ բանապետութիւնը, իր ներքին անիշխանութեամբ, վայրենաբարոյ, խուժդուժ ցեղերի մշտնջենական շարժումներով ու ապստամբութիւններով՝ լուրջ վտանգ է ներկայացնում ֆրանսիական գաղութի խաղաղ ու նորմալ բարգաւաճման համար: Այդ պատճառով Ֆրանսիան, բոլոր միւս պետութիւնների շարքում, ամենից աւելի է շահագրգռուած Մարոկկօյի ճակատագրով, նրա ներքին կարգով ու խաղաղութեամբ:

Բրիտանիան պատրաստ է յանձնել Մարոկկօն Ֆրանսիային և առհասարակ լատին ազգերին, վստահ լինելով նրանց բարեկամութեան վրայ, բայց նա միանգամայն դէմ է աշխարհագրական այդ վտանգաւոր դիրքում ուէ զիջում թոյլ տալու իր ծովային ախոյեան Գերմանիային, որը սաստիկ փափագում է մի նաւահանգիստ ունենալ այնտեղ: Ահաւասիկ խնդիրներ, որոնք չափազանց կնճռոտում են Մարոկկօյի շուրջը ստեղծուած տագնապը:

Գերմանիան ուշիուշով հետեւում էր երկու պետութիւնների կողմից իր դէմ լարուող դաւերին, իրեն մեկուսացնելու յամառ ձգտումներին, որով տոգորուած էր մանաւանդ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի մինիստր Դելկասէ: Եւ երբ կայացաւ անգլօ-ֆրանսիական հաշտարար համաձայնութիւնը, երբ յայտնուեց, որ այդ համաձայնութեամբ Ֆրանսիան իր բացառական հովանաւորութեան տակ է առնում Մարոկկօն և ստանձնում էր այնտեղ ռէֆորմներ մտցնելու պաշտօնը, առանց անգամ խորհրդակցելու Գերմանիայի հետ, որը նոյնպէս ունէր այդ երկրում իր տնտեսական շահերն ու քաղաքական միտումները, այն ժամանակ Կ ա յ զ ե ր ը այլ ևս չհամբերեց. խօսեց և խօսեց յանկարծակի, փոքր ինչ վայրագ տոնով: Նա գնաց անձամբ Մարոկկօյի սուլթանի մօտ և լարեց նրան Ֆրանսիայի դէմ:

Սկսուեց Տևտոնի սովորական, նենգաւոր խաղը, որ տարիներից ի վեր յաղթութեան դափնիներ է վաստակում Բօսֆորի ափերում: Եւ զարկուեց ահազանգը, Եւրոպան յուզուեց, ասես պատերազմի շէփորն էր հնչում Մարոկկօյի մայրաքաղաքից: Ֆրանսիան էլ սթափուեց և զարմանքով ու զարհուրանքով տեսաւ, որ ծանր վայրկեանի պատասխանատուն իր սեփական դիւանագիտութիւնն է, մինիստր Դելկասէն է, որը տարիների ընթացքում ինքնագլուխ վարելով արտաքին գործերը, մի շարք վրիպումներով հասցրել էր երկիրը վաղուց ի վեր չտեսնուած ճգնաժամի: Շիտակ ու վճռական մի թափով նա վայր գլորեց միահեծան մինիստրին և ուզեց ցոյց տալ դրանով իր լոյեալ ընթացքը Գերմանիայի նկատմամբ և իր խաղաղ ու հաշտարար տրամադրութիւնը:

Վիլհէլմ Բ. չբաւականացաւ դրանով: Նրա գործակալները շարունակեցին գրգռել Մարոկկօյի սուլթանին, որը, ի վերջոյ, Գերմանիայի ճնշման տակ ու նրա թելադրութեամբ հրատարակեց մի շրջաբերական, որով հրաւիրում էր պետութիւններին խ ո ր հ ր դ ա ժ ո ղ ո վ ի՝ լուծելու համար Մարոկկօյի կնճիռները: Եւ այդ առթիւ այսօր Պարիզն ու Բերլինը բանակցութեան մէջ են տակաւին. .

Միաժամանակ Գերմանիայի բուրժուազական մամուլը իր տոնը բարձրացրեց, ռազմական հովեր առաւ, Վիլհէլմի մտերիմները սպառնացին Ֆրանսիային՝ աւեր ու կործանումով... Սպառնացին նաև Անգլիային: Նրանք այնուամենայնիւ խոստովանեցին, որ Գերմանիայի նաւային ուժերը չնչին են Բրիտանիայի հսկայ նաւատորմի դիմաց (13 զրահանաւ ընդդէմ 35-ի) և որ վերջինը ջարդ ու փշուր կ՚անէ առաջինին, կ՚աւերէ գերմանական նաւահանգիստները: „Սակայն—ասում են Բիսմարկեանութեան դաժանադէմ խնկարկուները—հնարաւորութիւն չունենալով մրցելու բրիտանական կղզիներին, մենք կը հեղեղենք մեր զօրքերով Ֆրանսիայի հողը, վրէժխնդիր կը լինենք նրանից, կը ջարդենք, կ՚աւերենք և կ՚առնենք այնքան պատերազմական տուգանք, որքան հարկաւոր է մեր կորուստները վերականգնելու համար"...

Ահա ամբարտաւան միլիտարիզմի տրամաբանութիւնը, նրա մտածելու և զգալու եղանակը: Տարաբախտաբար, քաղաքակրթութիւնը ասես տակաւին մատնուած է այդ գարշելի ոճրագործների քմահաճոյքին: Բանուորական կուսակցութիւնները ըմբոստանում են, ճիշտ է. Բէբէլները և Ժօրէսները բողոքում են կատաղութեամբ, բայց արդեօք կը կարողանա՞ն նրանք սանձահարել ռազմատենչ դիպլոմատների ու գեներալների ախորժակները և կանխել ամենաահռելի ոճիրներից մինը, որ պատրաստւում է քաղաքակրթութեան, մարդկայնութեան դէմ. .

* * *

Դելկասէն գնաց: Եօթ տարի մինիստրութիւն—հազուադէպ երևոյթ ֆրանսիական հանրապետութեան կեանքում: Եօթ տարի նա վայելում էր իր հայրենակիցների յարգանքը և, իբրև ճարպիկ դիւանագէտ, ընդհանրապէս խաղաղարար, որոշ հմայք էր վաստակել նաև Ֆրանսիայից դուրս: Բայց այժմ հեռացաւ, գրեթէ նզովուած նոյն հայրենակիցներից, բողոքների ու պարսաւանքների տարափի տակ:

Դուրս է գալիս, որ սխալուած են եղել նրա ընդունակութիւնների և խաղաղասէր զգացումների վերաբերմամբ: Նա հանդէս է գալիս այժմ, որպէս մի չար ոգի, մի մեծամոլ ինտրիգան, որ նպատակ ունէր խայտառ մեկուսացնել Ֆրանսիայի աւանդական հակառակորդին, Գերմանիային, և պատրաստել ռ ը վ ա ն շ ի, վրէժխնդրութեան մեծ հարուածը, որը, սակայն, ռըվանշի տեղ կարող էր մեծամեծ աղէտներ բերել նախ և առաջ իր հայրենիքին, Ֆրանսիային:

Մինիստր Դելկասէն քիչ դեր չխաղաց և Թիւրքական Արևելքի գործերում: Նա սուլթանական տիրապետութեան հակառակորդ էր և ատուած էր Եըլդըզ քեօսկում: 1901 թ. ֆրանսիական նաւային ցոյցից ի վեր (որը, ինչպէս յայտնի է, վերջացաւ Ֆրանսիայի պահանջների յաղթանակով) սուլթանի աչքը վախեցած էր Դելկասէից: Եւ այդ վախը առանձնապէս շեշտւում էր Կ. Պոլսում ամէն անգամ, երբ հայկական խնդիրը հրապարակ էր նետւում ֆրանսիական մամուլի և մանաւանդ պարլամենտի մէջ:

Կային րոպէներ, երբ Թիւրքահայ ժողովուրդը ոգևորւում էր Դելկասէով և նրա վրայ յոյսեր էր դնում: Եւ իրօք նա լաւ էր տրամադրուած մասնաւորապէս դէպի հայերը և աջողեց անել ու անել տալ ուրիշներին մի քանի համեստ քայլեր ժողովրդի ապահովութեան համար (հիւպատոսների աւելացումը Թիւրքաց Հայաստանում, կորովի ազդարարութիւնները Թիւրօ կառավարութեան առաջ՝ նոր խմբական կոտորածներ սպառնալու դէպքում եայլն): Հանօտօ-ճիւաղից յետոյ, Դելկասէն մի հրեշտակ էր հայութեան համար:

Սակայն շուտ պաղեց հայի ոգևորութիւնն էլ: Վճռական րոպէներում, երբ հայոց ճգնաժամի ա ր մ ա տ ա կ ա ն լ ո ւ ծ մ ա ն խնդիր էր դրւում հրապարակի վրայ, այդ հրեշտակը ևս դաւաճանեց մեզ—յիշենք նախորդ տարուայ Սասունի ապստամբութիւնն ու տագնապը, Ֆրանսիայի վարմունքներն ու յապաղումները — և ապացուցեց, որ գիտէ հլու սպասաւոր լինել ցարի կառավարութեան ու „ալլիանսին". . .

Ի՞նչ տիպարի մարդ կը լինի արդեօք Դելկասէի յաջորդը—ապագան ցոյց կը տայ: Յամենայն դէպս այժմից արդէն մի հանգամանք պարզ ցոլում է հասարակական կարծիքը վարող մամուլի մէջ.—այն որ Դելկասէի անձնաւորութեան հետ մի ամբողջ դիւանագիտական սիստեմ է տապալւում, որ Ֆրանսիան այլևս տրամադիր չէ իր դիւանագիտութիւնը ստորադրել ցարիզմի քմահաճոյքներին:

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ի՞ՆՉ ԵՆ ԱՍՈՒՄ ՕՏԱՐՆԵՐԸ

(ՆԱՄԱԿ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻՑ)

—

Այս էլ մի դժբախտութիւն է, որ կովկասահայի անօրինակ ճգնաժամին զուգադիպում են միջազգային քաղաքականութեան ծանրակշիռ խնդիրներ, որոնք շեղթայում են հանրային ուշադրութիւնը իրենց հրատապ ու ահաւոր այժմէութեամբ: Մի ուրիշ դժբախտ հանգամանք էլ կայ. մարդկանց նեարդերը կարծրացել են ամենօրեայ արհաւիրքներից, պատերազմի և ցարիզմի պատճառած աղէտներից, Ռուսաստանում սովորական դարձած հեկատոմբներից և դուք այլևս շատ չէք յուզում նոյնիսկ ամենազգայուն հրապարակախօսներին, երբ պատմում էք նրանց կովկասեան դժոխքի մանրամասները:

Այնուամենայնիւ, ռուսահայերի ծանր, բացառիկ փորձութիւնները գտնում են արձագանք եւրոպական և մասնաւորապէս ֆրանսիական և անգլիական մամուլի մէջ: Ամենախիստ ոճով նշաւակում են աղէտի համար պատասխանատու բռնապետութիւնը... Մի չնչին սփոփանք, ընթերցող... Մի հանգամանք, սակայն, որ հայ ժողովրդի արիւնահոս վէրքերը դէթ մասամբ կազդուրելու բնոյթը չունի. Նա անկարող է թւում, տարաբախտաբար, նոյնիսկ կանխելու նորանոր ոճիրները, սահման դնելու մարդ-գազանի ախորժակներին: Եթէ եւրոպացի հրապարակախօսների զգայնութիւնը կոշտացել է յաճախակի մասսային դժբախտութիւններից, ապա այդ դժբախտութիւնների գլխաւոր հեղինակ ցարիզմը ևս սովորել է անխռով դիտել ոչ միայն իր նիւթած գարշանքները, այլ և հասարակական կարծիքի այս կամ այն տրամադրութիւնը, լուսաւոր մարդկութեան ցասումն ու խարազանումները:

Ոճրագործի նեարդերը չէ՞ որ աւելի կարծր են լինում. պարտաւորութեան զգացումը իսպառ չքանում է նրա մէջ և... մարդկային դժնդակութեան ու յարաճուն գազանութիւնների դիմաց՝ թշւառ, լքւած, արեան մէջ լողացող զոհերին մէկ ելք է միայն մնում,— ապաւինել ոչ թէ հանրային կարծիքին, ոչ թէ քաղաքակիրթ մարդկութեան պլատոնական համակրութիւններին ու ցոյցերին,— ո՛չ, չարաբախտ հայրենակիցներ, ո՛չ, հալածական հայ ժողովուրդ, քեզ մնում է ընտրել ինքնապաշտպանութեան, զինւած դիմադրութեան ճանապարհը, որ թելադրում է քեզ կեանքի անսիրտ տրամաբանութիւնը, գոյութեան կռւի անողոք փաստը, վերջապէս, մարդկային տարրական արժանապատւութեան զգացումը: Եւ եթէ այս անգամ էլ դու կ'արհամարհես քո ըմբոստ զաւակների պաղատագին յորդորները, եթէ այս դէպքում էլ անզէն ու անկորով ողջակէզի պէս կը գալարւես խուժանի վայրագ ձեռքերում, այն ժամանակ կը մնայ խաչ դնել միանգամ ընդմիշտ մեր կուլտուրական առաջադիմութեան ու քաղաքացիական արիութեան վրայ, այն ժամանակ էլ զուր կը դիմես աղաչանքներով Եւրոպայի հանրային կարծիքին, քաղաքակրթւած ազգերի օգնութեան,— քեզնից բոլորն էլ արհամարհանքով երես կը դարձնեն, դու համաշխարհային նշաւակութեան առարկայ կը դառնաս, ամբողջ մարդկութիւնը կը դրոշմէ քո ճակատին ամօթի և ստրկութեան անջնջելի կնիքը...

*

Եւրոպական մամուլը յոգնել է հայի զազրելի համակերպութեան պատմութիւններից — այդ մենք տեսնում ենք բոլոր երկրների լրագրութեան մէջ — բայց, միւս կողմից, որպիսի գոհունակութեամբ է նա արձանագրում հայկական կեանքի դրական կողմերը, առնական ըմբոստութեան նշոյլները, յեղափոխական այլևայլ ձևի արտայայտութիւնները:

Հայ ֆէդային, հայ մարտական կազմակերպութիւնը իր հերոսական անվեհերութեամբ, կարող է աշխարհի հիացմունքը շարժել, բայց ի՞նչ է նա հայութեան ճնշող մեծամասնութեան առջև, որ ընդհանուր առմամբ շարունակում է մնալ մի իներտ զանգւած, դիւրաւ համակերպող, առանց գործօն նախաձեռնութեան... Ի՞նչ դիմադրական ուժ ցոյց տւեց նա Բագւի վիթխարի աղէտի միջոցին, երբ „Դաշնակցութեան" մի բուռն կտրիճները ջարդում ու քշում էին վայրենի խուժանը, ազատելով քաղաքը անհամեմատ աւելի մեծ աղէտներից ու անպատւութիւնից: Ի՞նչ ասէ օտարը այդ անշարժ ու անձայն ընդհանրութեան մասին: Ի՞նչ ասել, երբ տասնեակ հայկական գիւղեր են կործանւում այսօր և բնակիչները անպաշտպան ջարդի կամ փախուստի մատնւում, մինչդեռ բոլորից ստուգւած իրողութիւն է, որ զինւած կտրիճների մի փոքրիկ խումբ բաւական է ամէն մի գիւղում՝ արիւնռուշտ վոհմակներին յետ մղելու համար: Ի՞նչ ասեն օտարները, ի՞նչ ասենք մենք նրանց...

Մեր առջև դրւած է անգլիական The Contemporary Riview հեղինակաւոր ու տարածւած հանդէսի մի համարը: Էմիլ Դիլօն, Ռուսաստանում ապրող ու կեանքին լաւատեղեակ՝ հռչակաւոր հրապարակագիրը նկարագրում է այդտեղ, մի հրահանգիչ յօդւածի մէջ, ռուս կայսրութեան ճգնաժամն ու աստիճանաբար քայքայումը և մեծ տեղ է նւիրում կովկասեան տագնապին ու Հ. Յ. Դաշնակցութեանը:

„Ո՜վ սրբազան Ռուսաստան" (Սվետայա Ռուս) — հեգնութեամբ ու դառնութեամբ բացականչում է նա, յիշելով Էջմիածնի դռների խորտակումը, վանքերի ու եկեղեցիների կողոպուտը:

„Ազգը ազգի դէմ, եկեղեցին եկեղեցու դէմ, դասակարգը դասակարգի դէմ, շահը շահի դէմ՝ լարում է յարաժամ ռուս կառավարութիւնը, և երբ բանը հասնում է ընդհարումների ու արիւնհեղութեան,— ոստիկանութիւնը կանգնում ու դիտում է tertius gaudens-ի (երրորդ խնդացողի) դերում:

„Կովկասը այն երկիրն էր, ուր քաղաքական այդ հին միջոցը (ազգերի փոխադարձ գրգռումը) առաջ տարւեց մեծ չափերով: Այդ ընդարձակ երկիրը իր երկու ղեկավար ժողովուրդներով, հայերով ու վրացիներով ապստամբութեան մէջ էր"...

Այստեղ հեղինակաւոր ու ճարտար լեզւով Դիլօն պատմում է գալիցինեան ռէժիմի բոլոր սքանչելիքները, որոնք իվերջոյ յանգեցին եկեղեցական գոյքերի յափշտակութեան և հայ ժողովրդի յեղափոխական ուժերի բռնկման:

„Այն ժամանակ և միայն այն ժամանակ, դրօշակեանների դաշնի ընկերութիւնը, որ կազմւած էր թիւրքահայերին օժանդակելու համար, անհրաժեշտ համարեց դարձնել իր ուշադրութիւնը և իր ռուսահայ հայրենակիցների վրայ: Նա իր գիրկն առաւ ուսուցիչներին, որոնց կառավարութիւնը դուրս էր արել հայ դպրոցներից, և ղրկեց նրանց՝ ժողովուրդը լուսաւորելու: Կօմիտէն ստեղծեց գաղտնի ատեանների մի ամբողջ սիստեմ՝ գիւղացիների մէջ արդարադատութիւնը արագ ու անաչառ կերպով առաջ տանելու և լուծելու համար այն բոլոր վէճերը, որոնք ծագում են թէ գիւղացիների և թէ ազգաբնակութեան տարբեր հատւածների մէջ:

„Այդ տանուտէրները, որոնց դատաւորութիւնը միշտ աչքի է ընկնում իր անսովոր արագութեամբ և որոնց վճիռները առհասարակ ներշնչուած են լինում արդարութեան նուրբ զգացումով, դարձել են վերին աստիճանի ժողովրդական մի ոգի մէջ, որ մինչև օրս սովորած էր սպասել ամիսներ ու տարիներ՝ ստանալու համար այնպիսի դատավճիռներ, որոնք երբեմն դէմ էին ամենայն ճշմարտութեան և յաճախ անհամաձայն օրէնքի բառին:

„Այդպէս, բոլորովին վերջերս ռուսական արդարադատութեան երևանեան բաժնի ներկայացրած պաշտօնական հաշուեգէկուցման մէջ զարմանք էր յայտնուած, որ գիւղացիների աշխարհում ամէն տեսակի վէճերը ահագին չափով նուազել են:

„Բանտեր չունենալով իր տրամադրութեան տակ, կոմիտէն պատժում է սեփականութեան դէմ կատարուած յանցանքները զանազան եղանակներով, որոնք բաւական օրիգինալ են և զուարճալի: Օրինակ նա ստիպում է որոշ կարգի յանցաւորին՝ կանգնել ամբողջ օրը հրապարակի վրայ և բարձրաձայն յայտարարել ամէնքին, որ ինքը անպիտան է, գող է: Այնուհետև կոմիտէն թոյլ է տալիս նրան տուն վերադառնալ և աշխատել վերականգնելու իր կորցրած վարկը:

„Գժգոհ հայերի օրինակին հետևեցին վրացիները, որոնք հիմնեցին „Սակարթվելօ" ընկերութիւնը, ճիշտ „Դրօշակ"-ի գծերով: Այդ ընկերութիւնը տարածուեց զարմանալի արագութեամբ, իր կենտրոն Փօթիից՝ դէպի Բաթում ու ամբողջ Վրաստան: Երկու շարժումների ղեկավարներն էլ, անտարակոյս, ուժեղ կամքի տէր մարդիկ են և օժտուած կազմակերպելու հազուագիւտ կարողութեամբ: Նրանք յաճախ կաշառում են ոստիկանութիւնը, որը մատուցանում է նրանց գնահատելի ծառայութիւններ:

„Այդ գաղտնի կոմիտէները իրօք կազմում են իրենց ազգային կառավարութիւնները, որոնք վարում են հայերի ու վրացիների բազմաթիւ գործերը"...

Մի կողմ ենք թողնում Դիլօնի տուած ուրիշ մանրամասնութիւնները Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուժի ու հմայքի և հայ ժողովրդի վրայ ունեցած նրա ազդեցութեան մասին: Յիշատակուած կէտերի մէջ էլ ընթերցողն ինքը կը շտկէ աչքի ընկնող անճշդութիւնները: Հայ յեղափոխական մարմնի գործունէութեան ինքնատիպ եղանակների առթիւ՝ ես հիացման բացագանչութիւններ շատ եմ լսել օտարներից և նոյնիսկ հռչակաւոր յեղափոխական մտածողներից ու գործիչներից: Թող դա լինի խրախոյս՝ մասնաւորապէս մեր գաւառական կոմիտէների համար, որոնք կոչուած են, ահագին պատասխանատուութեամբ, վարելու միլիոնաւոր գիւղական մասսայի ճակատագիրը...

*

Այնուհետև Դիլօն պատճառաբանում է ազգայնական ատելութեան անսովոր բռնկումները Անդրկովկասում, նշաւակում է բարձր կառավարութեան նողկալի դերը, նրա բացարձակ մեղսակցութիւնը: Հայ և վրացի գաղտնի կազմակերպութիւնների համերաշխութիւնը աւելի ոյժ տուեց կառավարութեան ծրագիրներին: Այդ վերջինը, թղթակցի ասելով, աշխատեց նախ ընդհարումներ առաջացնել հայերի ու վրացիների միջև, „սակայն հայերը միշտ խաղաղութեան կողմն էին, վրացիներն էլ, բաւականաչափ քաղաքակիրթ լինելով, չէին կարող գործիք դառնալ որևէ ոճրի: Այն ժամանակ թիւրքերին գրգռեցին հայերի դէմ":

Եւ անգլիացի հրապարակագիրը պատմում է երկար—փաստերով, քաղուածներով—Բագւի զարհուրելի ողբերգութիւնը, որի գժոխային մանրամասները նա համեմատում է Ֆրանսիական Յեղափոխութեան սարսափների հետ:

ԱՄՍԱԼՈՒՐԵՐ

* * *

Temps-ի թղթակից հեռագրով հետևեալ մանրամասնութիւններն է հաղորդում յուլիսի 21-ին սուլթանի կեանքի դէմ կատարուած փորձի մասին *).

Պոլիս, 23 յուլիսի

Պայթիւնը առաջացրեց մի դժոխային մեքենայ, որ դրուած է եղել օտարականներին բերող կառքերի մէջն: Մեքենան պարունակած պէտք է լինի 15 կիլօգրամ դինամիտ, գնդակներ և երկաթի կտորներ: Որոտը զարհուրելի էր և լսուեց մօտ տասը կիլօմետրի վրայ: Ռումբը մի մետր տրամագծով և յիսուն սանտիմետր խորութեամբ փոս առաջացրեց և սպանեց 23 մարդ, վիրաւորեց 67, ջարդուփշուր արեց 30 կառք՝ սպանելով 50 ձի. դեսպանների և թիկնապահների պավիլիօնների բոլոր ապակիները փշրուեցին օտարականներին յատկացուած հիւրանոցի մօտ: Մզկիթի ժամացոյցի աշտարակը ճեղքուեց և ժամացոյցը փշրուեց: Սպանուածների թւում է մի ներքինի, որ գտնւում էր մզկիթի դրան բակում. օտարականներից վիրաւորուած է մի գերմանուհի և մի իտալուհի:

Փորձի հեղինակը տակաւին անյայտ է: Դա հաւանականաբար մի բուլղար է, որովհետև վերջին ամսում կառավարութիւնը իմացել էր, որ բուլղարական կոմիտէները պատրաստւում են սուլթանի դէմ սպանութեան փորձ կատարել:

Սուլթանը նշանակել է մի մեծ քննիչ յանձնաժողով, որի մէջ մտած են զինուորական մինիստրը, սուլթանի առաջին քարտուղարը և իտալացի գեներալ Ռոմէի փաշան: Ընդհանուր կարծիք կայ, թէ բուլղարական կոմիտէները կամեցել են շփոթութիւն ձգել զօրքերի մէջ, յուսալով, որ սրանք այնուհետև կըսկսեն քրիստոնեաների կոտորած:

Բուքարեստ, 23 յուլիսի

Սուլթանի դէմ եղած փորձը ահագին տպաւորութիւն թողեց բուլղարական մայրաքաղաքում: Ժողովրդի մեծամասնութիւնը, որ աւանդական քէն ունի պահած այն բոլորի համար, ինչ որ թիւրքական է և մասնաւորապէս ատում է սուլթանին, որպէս բուլղարների գլխաւոր թշնամու, բնականապէս ցաւում է, որ փորձն անյաջող է անցել:

Պաշտօնական շրջանները ընդհակառակը գոհ են, որ սուլթանը փրկուել է, որովհետև, կարծում են նրանք, եթէ փորձը յաջողութիւն ունենար, դժւար է ասել, թէ ինչ հետևանքներ կ'ունենար Բալկանեան թերակղզու առանց այն էլ վտանգաւոր կացութեան համար: Այդ շրջանները երկիւղ են կրում, թէ մի գուցէ Թիւրքիան առիթ բռնի այդ փորձը և սաստկացնի հալածանքները բուլղարների դէմ Մակեդոնիայում և Ադրիանապօլսի վիլայէթում: Վերջին դէպքում թիւրքօ-բուլղար յարաբերութիւնները աւելի կարող են սրուել: Հետաքրքիր է իմանալ մակեդոնացիների կարծիքը: Ի պատասխան այն հարցերին, որ ես առաջարկեցի ներքին կազմակերպութեան կարևոր անդամներից մէկին, վերջինս ասաց. «Եթէ «Ներքին կազմակերպութիւնը» ցաւում է այդ փորձի համար, այդ միայն ի նկատի ունենալով Թիւրքիայի դժբախտ քրիստոնեայ ազգաբնակութեան վիճակը, որը կարող է սուլթանի վրէժխնդրութեանը ենթարկուել. Աբդիւլ-Համիդը ինչպէս և իր միւսիւլման հպատակները այս առիթը բաց չեն թողնի պատասխանատու բռնելու ամբողջ Մակեդոնիան

*) Այս եղակի դէպքի մանրամասնութիւնները մենք կը հրատարակենք շուտով յատուկ „Յաւելուածով":

կամ նրա մի մասը։ «Ներքին կազմակերպութիւնը» յայտարարում է վճռականապէս, որ անօգուտ է փնտռել այդ փորձի հեղինակներին իր անդամների մէջ ինչպէս և Մակեդոնիայի ոևէ այլ յեղափոխական խմբի մէջ։ Պոլիսը մեր գործունէութեան ասպարէզից դուրս է»։

* * *

Vossische Zeitung'ի 324-րդ համարում զետեղուած է Թիֆլիսից մի թղթակցութիւն, որից բերում ենք ամենակարեւոր տեղերը.

Բագւի սարսափներից յետոյ, որին վերջ դրեց „Հ. Յ. Դաշնակցութեան" զինուած միջամտութիւնը, տեղի ունեցան հոգեւոր և աշխարհական խաղաղասիրական ցոյցեր։ Հայերը հանգստացած դարձան իրենց սովորական պարապմունքներին։ Բայց դէպքերը նոր և աւելի ուժեղ թափով կրկնուեցին Երեւանի նահանգում (Նախիջեւան և գիւղերը)։ Մի քանի տասնեակ գիւղեր քանդուեցին, մի քանի հարիւր հայեր կոտորուեցին։ Սորա հետեւանքը այն եղաւ, որ „Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը" ժողովեց իր բանակը, զինեց, խմբերի բաժանեց և ուղարկեց ամենավտանգուած վայրերը։ Այն ժամանակ իրերը ընդունեցին այլ կերպարանք. այդ դերը Երեւանին էր վերապահուած։ Մայիսի 23-ի թիւրքերի ամարդի յարձակմանը 20-ի չափ վիրաւոր ու սպանուած տալուց յետոյ, հայերը ընդունեցին յարձակողական դիրք և երկրորդ օրը դիմաւորեցին թիւրքերի ամբոխին գնդակների տարափով։ Երկու օրւայ ընթացքում հայերի կողմից արձակուած է 10,000-ից աւելի գնդակ, ռումբերով կործանուած են երկու տուն, որոնց մէջ սպանուած են 47 թիւրք։ Միայն սպանուած թիւրքերի թիւը 200-ից անց է. հայերինը՝ 5 սպանուած և վիրաւոր։ Հայերը դարձել են քաղաքի տէրը. Թիւրքերը՝ փակուած իրենց տներում՝ շատ նեղ դրութեան մէջ են։ Նահանգում հայերը քանդել են մօտ 20 թիւրքական գիւղեր, որոնք ամենից շատ մասնակցած են եղել հայկական գիւղեր քանդելուն ու կողոպտելուն։ Թիւրքերը աղաչելով դիմում են կառավարութեան, խնդրելով թոյլ տալ իրենց գաղթել Թիւրքիա։ Թղթակցութեան վերջում բերուած է Հ. Յ. Դ. Կովկ. Պատ. կենտ. կոմիտէի հրամանագիրը, ուղղած կովկասեան վարչութեան։

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

Հայ ժողովրդին

Հայութիւնը ապրում է պատմական ծանր օրերում։

Մեր դրացին՝ թիւրքը՝ անընդունակ հասկանալու եւ սիրելու մեր իդէալները, որոշել է սրով եւ հրով ոչնչացնել այն ամէնը, ինչ որ հայը ձեռք է բերել անդուլ աշխատանքով, երկար դարերի ընթացքում։ Ռուս կառավարութիւնը նպաստում է նրան ամէն կերպ։ Համիդեան բարբարոսութիւնը—թերեւս վերջին անգամ—գալիս է կատաղի ալիքներով մեր կուրծքը ջախջախելու։

Հայի հայրենիքը վտանգի մէջ է։ Վտանգի մէջ է հայ քաղաքակրթութիւնը, հայ ժողովրդի կեանքը եւ պատիւը. ջախջախուելու վրայ են մեր բոլոր իդէալները։

Արդ, ազատութեան բիւրաւոր մարտիրոսների վաղընջական ժողովուրդը, հայ ժողովուրդը, քաղաքակրթութեան եւ լոյսի այդ արի ու յամառ առաջապահը, պիտի թողնէ, որ յօշոտեն իր սիրտը, կտրեն իր ջիղերը, մեռցնեն իրեն ամբողջապէս եւ մի կողմը նետեն, որպէս դիակ։ Պետոների, Բաբկէն-Սիւնիների, Սերոբների եւ Քրիստափորների հայ ժողովուրդը պիտի կամենա՞յ նորից արաբական եւ սելջուկեան արշաւանքների սեւ օրերը կրել։

Անշուշտ կըսթափի համայն հայութիւնը—այր եւ կին, աշխատաւոր եւ հարուստ, շինական ու գործաւոր—կը ժողովէ իր ուժերը եւ կ'ելնի պաշտպանելու իր գոյութիւնը, պատիւը, քաղաքակրթութիւնը եւ այն ամեն սուրբ աւանդները, որոնց համար ապրել են ու մեռել մեր հայրերը եւ եղբայրները։ Անշուշտ կ'ըմբռնի հայ ժողովուրդը արդի պատմական վայրկեանի այնքան վեհ ու այնքան ծանր լինելը, որ կեանքի ու մահուան այս կռւի մէջ նա ցոյց կը տայ մի անօրինակ անձնազոհութիւն, եւ այնպիսի մի զօրութիւն, որ յարգանք ու միաժամանակ սարսափ կ'ազդի այն ամէն տարրերին, որոնք հայ ժողովրդի վրայ ձեռք բարձրացնել համարձակեցան։

Մի յուսաք օգնութիւն կառավարութեան կողմից, որովհետեւ կառավարութիւնն է կայացրել ձեզ կոտորելու որոշումը։ Մի յուսաք օգնութիւն ոստիկանութեան եւ զօրքի կողմից, որովհետեւ ոստիկանութիւնն է ղեկավարում կոտորածը, եւ զօրքը ձեզ ճնշելու համար միայն գոյութիւն ունի։

Յուսացէ՛ք միայն ձեզ վրայ։

Ժողովուեցէ՛ք, խորհեցէ՛ք եւ, որ գլխաւորն է, կազմակերպուեցէք, որ լաւ կարողանաք պաշտպանել ձեզ եւ ձեր մերձաւոր ու հեռաւոր արիւնակիցների կեանքն ու պատիւը։ Կազմակերպուեցէք, որովհետեւ արդի անկազմ ու եսամոլ դրութեան մէջ թիւրքի եւ ռուս կառավարութեան սրի ու հրի խաղալիք զոհերը պիտի դառնաք։ Գիտցած եղէք, որ կազմակերպութեան մէջ է ձեր միակ ուժը եւ, ուրեմն, ձեր փրկութիւնը։ Մէկը ամէնքի համար, ամէնքը մէկի համար։ Այսպէս միայն պիտի կարողանաք դիմել այնքան լկտիացած ու յիմարացած դրացուն եւ ձեր կեանքն ու պատիւը փրկել։

Այն հայը, որ միայն իր անձի պաշտպանութեան մասին կը մտածէ եւ կը մոռանայ իր հարեւանին, ստոր դաւաճան պիտի կոչուի այսուհետեւ։ Այն համայնքը կամ գիւղը, որ կը բաւականանայ իր սահմանները պաշտպանելով եւ օգնութեան չի հասնիլ վտանգուած հարեւան համայնքին, արժանի պիտի համարուի ամբողջ հայ ազգի եւ մարդկութեան նախատինքին։

Յամառ, յարատեւ, կազմակերպուած ու բոլորանուէր պիտի լինի քո կռիւը, հայ ժողովուրդ։ Եւ այդպէս կռուելով միայն պիտի կարողանաս տանել յաղթութիւնը։

Հ. Յ. Դ.

ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ ԿԵՆՏՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆ ստացած է՝

Ռուսաստան.—ԴՐԱՄ կոմիտէէն՝ 40,000 ֆրանք։

Շուէյցարիա.—Անցորդից՝ 100 ֆրանք։

Գերմանիա.—Հայդելբէրգի ուսանողութեան կողմից յօգուտ Հայ Ուսանողական Ռազմական Ֆոնտի Կովկասում՝ 105 ֆր. 90 ս.։

Գումար 40,205 ֆրանք 90 սանտիմ։

ԺԼԱՑԻ կեդր. կոմիտէն՝

1905 թ. յունուարից մինչեւ մայիսի 31.—

Հետեւեալ խմբերից՝ Անդրանիկ 24 ռուբլի, Թորգոմ ա. 16, Քեռի 30, Արարատ 24. 10, եւս 8. 35, Արշալոյս 112, Ս. Սահ.-ից 5, Կարօ 50, Քեռի 16, Յոյս 11. 62, եւս 40, Արարատ 16. 30, եւս 18, Քեռի 11. 58, աւետիսից 200, Արարատ 8. 50, եւս 8, եւս 5, Թորգոմ բ. 4. 80, Թորգոմ ա. 13. 50, Արամայիս 7. 50, աշակերտ. Վարդան երեկոյթ. 15, Քեռի 12. 50, Ջալլադ 9, Յոյս բ. 3. 70, եւս 6. 25, Կարօ 12, եւս 28. 67, Թորգոմ 27, Արարատ 12, եւս 3. 85, Վազգէն 2. 85, Յոյս 3. 10, Արամայիս 6. 50, եւս 6. 25, Կարօ 10, Քեռի 14, Սերովբ 32. 50, Ջալլադ 9, Պետօ 21. 70, Յոյս ա. 2. 5, Յոյս բ. 2. 85, Մայրերի 6, Կարօյի 6. 50, Թորգոմ բ. զին. 10. 30, Ա. Ջ. Զ.-ի հանգ. 10, աշակերտ ու աշակերտուհիների երեկոյթ. 22. 45, Ծլատում տեղի ունեցած ներկայաց. 50, Թորգոմ բ. 10, Արծւի Սեւազգեստից 60, Բերդի աւետիսից 231, Խարիսխ 50, Սերոբ-աղբիւր 35. 50, Բելգրացու աւետիսից 36, Անահիտ 12, Հաւատ 10. 90, Յոյս 8, Սէր 14, Անձնապաշտպանութեան խմբ. 5. 50, Սերոբ-աղբիւր 25. 50, Գործակատար 18, եւս 7. 5, Կրէտացի 20, Յոյս 23. 20, Սէր 30, Անձնապաշտպանութեան խմբ. 20, Վրէժ 11. 10, Գարուն 12, եւս 18. 50, Լոյս օրդ. 7. 80, եւս 13. 50, Արուսեակ 15, Խարիսխ 30, Դժոխք 15, Հաւատ 10, Բերդ կ. անդամ. 10. 50, համերգից 36. 50, Առատ կ-ի Հզօրիկ 8. 50, Փարուան 12, Կրակոտ 7. 50, Կաւիճ 7, Թուանք 6. 25, տօնածառից 28. 91, աւետիսից 36. 10, Հայկազն 3. 50, մնացորդ առ 1-ն 1-ի 42. 33, Հզօրիկ 6, Փարուան 15. 50, Կրակոտ 11. 50, Կաւիճ 6, Թուանք 6. 25, Համր 7. 50, Նորածին ենթակոմ. 150, Բուժարանի կ-ի խմբերից 99. 20, Միրաւից 100, Հին ապառիկ 28. 55, Յոյս հին հաշւից 11, Թըղ-

Թախտաղից 20. 44, Սեւ-այրի 20. 50, Սմբուլ 21, Արծուենիկ 16. 50- Լեռնցի 17. 50, Միրզ 8. 75, Ամեզսիծնի հին ապառիկ 16, Ջաւ- լաղ 6, Արծուենիկ 17, Լոռեցու ապառիկ 4. 50, Սեւ-այր 18. 50, Սմբուլ 23, Կտրիճ 11, Մուրճ 8. 55, Լեռնեցի 16, Սեւ-այր 17, Արծուենիկ 17. 75, Յոյս 17. 75, Սմբուլ 23, Կտրիճ 10. 10, Մուրճ 9. 35, Լեռնեցի 16, Ազիզ 5. 50, Նոր-աւան կ-ի Յ. Աղ. 30, Ա. Մար. 100, Անդրանիկ 71. 6, Աւազ 71. 50, Շապշից 100, Սարգ. 300, Կեր. 50, Եղ. Յովս. 50, Յոյս 14, Ի. Ս.-եան 250, Ա. Նա- զար. 200, Ռուշտունեաց Մարտ 10, Բ. Կուս. 200, Աւազ 66, Գ. Մուր. 250, Կանւռղից 50, Յ. Թորոս 500, Պ. Ժորոս. 500, Եղ. Սէֆէր. 500, Եղ. Ահլլավղ. 250, Լուսաստղ ենթ. կ. Պան- դուխտ 14. 20, եւս 9. 90, Դիտող կանանց խ. 18. 75, Կայծակ 71. 80, Քարափ ենթ. կ.-ի Փնջիկ 8, վիճակախաղից 40, Թղթից 1, ճրագից 1904 թ. եւ 1905 թ. 45. 60, ճարտարից 10. 55, Գաղ- թական 15. 25, Փնջիկ 7. 75, եւս 44. 66, Գաղթական 13. 50, ճարտար 16, ճրագ 32. 50, Արծիւ կ-ի Սեւազգետի միջոցով 44, Արծիւ 8. 50, աւետիսից 210, ներկայացումից 90, Կառավարող 16. 50, Կ. Զ. 100, Յոյս 59, Մժեղ ենթ. կ. տեղական խմբ. 14, եւս 25, զինու ապառիկ 40, խմբից 17. 35, Մժեղ կնիքով թերթի № 155 համգ. 25. 75, Կրէտացի ենթ. կ.-ի աւետիսից 43, ամ- սավճար 50, խմբի ամս. 28. 10, Պ. Խաչատրից 25, ամսավճ. 25, ամսավճ. 27, Գաղութ-կարթ ենթ. կ-ի Որսորդ խ. 10, Շէկ-աւան ենթ. կ.-ի Թռուցիկ 11, բերդեցիների զնած զէնքի օգտ. 10. 45, 525 Քրաունիկի ծայր-ի վաճառ. 42, 1 հատ նօթնեակ 1 ռուբլի: Գումար 7541 ռուբլի 79 կոպէկ:

ՆԱԼԲԱՆԴ *կոմիտէն՝*

1905 թ. յունուարի 1-ից մինչեւ մայիսի 31.—

Աւետեսից եօթն խմբով հաւաք. 312. 90 ռուբլի, Մ. Թ.-ից աւետիսի հաշւին 20, Յ. Մ. 5, Գ. Ալ-ից աւետիսի հաշւին 5, Ար. Ա.-ից 3, Չար-խափան խմբի միջոցով նուէր Գ. Զ.-ից 1, Աքլարից 1, Լ. Հ. Բ-եան 5, բժ. Ա. Ք. աւետիսի հաշւին 25, Ն. Դրբ-ից 10, Աստղից 25, բժ. Բ. Տ-ից աւետիսի հաշւին 10, Ապոլոն Վիկտորեանից նուէր Արօր խմբի միջոց. 1, Բաքկէն խմբի միջոցով նուէր զանազան անձերից 1. 37, Ար. Ա. 3, Լ. Մեծեանից 5, Մ. Տ. 5, Գ. Մ. 5, Կ. Թ. 2, Թ. Զ. 2, Ն. Յ. 3, Մ. Ջ. 5, Վ. Տ. 2. 15, Վ. Տ. 1, Գ. Զ. Չար-խափանի միջոց. 1, Ար. Ա. 3, ծախւած շորերի արժէք 18. 50, Մ. Գ. Խ. 4, Ասլան-բալասի ներկայաց. 225. 49, Ապոլոն Վիկտօրեան Չարխա- փանի միջոց. 1, Խմբակից 1, Ար. Ա. 3, Արծուիկ 6. 50, մի ոմն 5, Լ. Ղ. Մ. 25, Ապոլոն 1, Չորս համակրողներից նուէր Դժոխք ենթա- կոմիտէի միջոց. 3, Մի համակրողից 1, Աղաւէի 5, Գ. Գ. 3, Գ. Գ. 2 ռուբլի: Հետեւեալ խմբերից՝ Վօրօնիժի Քար 6. 50 ռ., Լուսատու 12. 50, Հրաշք 12. 50, Չար-խափան 7, Արամեան 4. 30 Շղթայ 5. 60, Աղբիւր 10. 50, Աղբիւր 1. 15, Արծուիկ 6. 50, Թնդանօթ 13, Արօր 6, Բարխօմիշ 3. 76, Օձուտ 2. 50, Անշինջ- խէթ 23. 50, Թումանեան 23, Բաբգէն 4. 65, Նոյն խմբի ծախած բաց նամակներից 10, Կամսարական 3, Շահամեանի միջոցով նուէր Նիկոլայից 25, Սերմնացան նոր խմբ. 30, Վօրօնիժի Քար 23, Աղբիւր 9. 35, Հրաշք 12, Նետ 6. 90, Արօր 6. 50, Լուսատու 9. 50, Բաբգէն 6. 45, Մեղու 14. 30, Մովսէս 6, Արծուիկ 7, Գալի- բուն 2. 10, Օձուտ 2. 50, Շղթայ 5. 60, Մեկու 12, Արամեան 4. 80, Անշինջ-խէթ 10, Հրաշքի նուէր օր. Զ. 12. 50, Յոյս նոր խմբ. 2, Չար-խափան 7, Բաբգէն 5. 20, Լուսատու 13, Աղբիւր 9. 35, Արամեան 4. 30, Արօր 5. 50, Չար-խափան 7, Արծուիկ 7, Կամսարական 3, Մովսէս 6. 50, Շղթայ 6. 30, Շահումեանի մաս- ցորդ առ 1-ն յունուարի 42. 65, եւս 29, Մելքիսեթէք 14, Ափրօ 9, Նիկոլ 12, երեկոյթից 5. 53, Հրանդ 14. 25, Աստուածատուր, 10. 25, Օձուտ 3, Անշինջ-խէթ 9. 50, եւս 5. 50, Մովսէս 5. 50 Շղթայ 1, Մեղու 6. 80, Հրաշք 12. 50, Գալի-բուն 1. 50, Լու- սատու 13, Մովսէս 5. 50, Պանդուխտ 8. 20, Թոփչի 5, Շղթայ 4. 50, Աղբիւր 9. 40, Արամեան 4. 60, եւս 4. 30, Արօր 5. 50, Չար-խափան 14, եւս 17. 50, եւս 7, Մովսէս 5, 50, Լուսատու 12, Վրէժ 4, Հրաշք 11, Նպատակ նոր խմբից 6, Բաբգէն 5. 70, Անգղ նոր խմբ. 7, Քրիստափոր նոր խմբ. 6, Ջարեւանդ ա. 18, Նոյն խմբ. բ. 15. 30, Մեղու 38. 10 ռ. Գումար 3701 ռ. 10 կոպէկ:

ՍԵՒԱՀՈՂ *կոմիտէն՝*

1903 թ. յուլիսից մինչեւ 1904 թ. դեկտեմբեր.—

Մշուշ 90 ռուբլի, Կայծակ 90, Թոփալ, Մէլիք, Քուր-զետ, Վարդապետ 54-ական, Գուրգէն 36, Գառ, Անտուն, ճգնաւոր 18-ական, Պատիժ 9, Ղեւոնդ 9, Աշխարհեան 85, Քեօսայ 85, Մորեխ, Ցիզան, Մալխասեան, Փայլակ 51-ական, Վահէ, Ատոմ, Արծաթ 34-ական, Ոչխար 25. 50, Սիսակ, Քաջայր, Ժիրայր, Կրակ, Անշեւր 17-ական, Արագ 9, Մեծ-արագ 9, Գոմէշ 5, Դաբաղ 2, Արտեմ 2, Բարեխիղճ 6, Լեւոն 18, Գիժ 6, Խաչիկ 3, Թար 3, № 35-ից 52, Վան 12, Կայծ 6, Մարգարէ 6, Ռաման 110, Կարմրիկ 110, Խորագէտ 77, Փեռքշեան, Առիւծ, Դրախտ, ճան- ճեան 55-ական, Սրամիտ 45, Ոտոզտիղ 33, Մեղր 26, Սոխակ 22, *Վարժապետ 11, № 33՝ 40, № 34՝ 70, Շահից 20, Վարդան 14, Ձուր 14, Ասլան 15, Գեղամ 2. 50, Անանասից 8, Ենհաշտ 2, Խաղաղ 6, Կոռած 15, Վարդ 15, Երկանեան 50, Որսկան 25, Այլեան 10, Բզնունի 5, Վահան 4. 80, Ցիրուցան 4. 75, Կա- ւալեր 3, Թալթուլ 2. 50, Աշոտ 2. 50, Սիրող 1. 25, Մելքոն 50 կոպ., համգամանակ. ծննդին եւ պոստ կ. 103. 68, Ջերմուկ քաղ. ամս. եւ երեկոյթ. 1618. 86 ռ.: Գումար 3937 ռուբլի 94 կոպէկ:*

ՆԱՒԱՀԱՆԳՍՏԻ *կեդր. կոմիտէն՝*

Տեղական կոմիտէն 1905 թ. մարտ. —

ԶՕՐԱՓՈՐԻ ենթակոմիտէն հետեւեալ խմբերից՝ Մայր 139. 50 ռուբլի, Գեթսեմանի 80. 50, Արուսեակ 83. 90, Խոյեան 176. 5, Փեսոն 16. 40, Թորգոմ 44. 25, Եմրոն 39. 50, Կիլիկիա 8. 25, Արուսեակ խմբի ձեռն. Ենիչովկայի Արշօս խ. 67, Գետափորի Արամեան խ. 5. 45 ռուբլի: Գումար 660 ռուբլի 80 կոպէկ:

ՆԱՒԱՀԱՆԳՍՏԻ խմբերից՝ Բագրատունեան տոպան 21 ռուբլի, Առիւծի Տայիից 5, Թափառական 6, Խաչէն 75, Յոյս 53, եւս 56, Բէօստ-Տալ 11, Բէգից 10, Իշխանի ակ 24, Աղբիւր ա. 9, Գէորգ Չաւուշ 80, Մաշեղ 25, Յար. Ազիզբեկից 3, Արարատ 1, եւս 16, Սիփան 42, եւս 10 նորանդամներից 36, Մանչուէր 31. 50, եւս Յովհաննէսից 5, Արփին 18, Առիւծի Գաբրիէլից 2, Լուսաբեր 46, Մախէն Սմարանցի նիւղից 46, Կայծակ 55, Տրնկատար 39, եւս 24. 40, Գէորգ Չաւուշի Տերունկից 60, Տոխատար 20. 40 ռուբլի: Գումար 820 ռուբլի 30 կոպէկ:

ԿԱՐՍԻ „Միլ“ կոմիտէն 1904 թ. նոյեմբերից մինչեւ 1905 թ. թ. մարտի 10-ը. — Մի խումբ համակրողներից 14. 50 ռուբլի, Իսպիտէր խմբ. 97. 5, Օգնութիւն խ. 25, Խտիւ ռան 150, Յով. Ալ. 100, Գոհար 25, Բերքէ Տէմ. 300, Եգիպտացի խ. 58. 50, եւս 20, Երկաթեան 100, Ոմն նոմ. 1-ից 100, Բէջիը 50, Ղ. Եւէ. 500, Մ. Պող. 200, Լուս. Արզ. 200, Լ. Մկ. 160, Սարի նզմելի Մէնուէս աղա 200, Տ. Եղիսաբէթ 100, Թամմ. 500, Օնն. 400, Բեռս. 50, Խլուող 300, Տ. Խրիմցի 200, Երից. 100, Պ. Պետր. 100, Շամարեան 100, Հրայր խ. 17, Խաչափայտ խ. 10, Յովհաննէս 500, Պարոն 100, Առաքել 50, Սօսի խ. 4, Ոսկեան 100, Օգնութիւն 50, Ալիխան 100, Վիճակախաղ 12. 75, աւետիս ման գալուց 270. 80, Ձախ.-եան 100, Հրայր խ. 17, Սօսի 12, Խաչափայտ խ. 9. 50, Ռեհանից նուէր մի բէրտան, Պօղոս աղայից տապ- նաս ոսկի բէրտան իրենց բոլոր պարագաներով: ԽՄԲԻՆ Բագամից՝ Եգիպտացի խ. (1904 թ. յունիսից մինչեւ 31 դեկտ. 1904 թ. 33 ռուբլի: Նարինջ 20, Սիրուն 10: Գումար 5566 ռուբլի 10 կոպէկ:

ԴԱՇՏԻ „Կարմիր Խաչի“ մասնաճիւղ՝ 1905 թ. յունուար ու փետրուար ամիսներին.—Առաջնորդ Արծիւ խմբից՝ Աշխէն, Աստղիկ, Արուսեակ, Արմենուհի, Զուարթ, Լոյս, Համբերութիւն, Սանդուխտ, Փառանձեմ, Հրանոյշ, Վերգինէ 6-ական ռուբլի, Աշխատանք, Ազնիւ, Զարուհի, Թամար, Հայկանուշ, Սիրանոյշ, Նուարդ, Վարդանոյշ 2-ական, Կայծեր, Յոյս, Մարտ, Լուսաբեր 1-ական, Հրաւէր խմբ.՝ Հաւատ, Լուսնթագ, Արուսեակ 1-ական ռուբլի, Սարէնիկ, Փետրուար 2-ական, Եսթեր, Լուսինէ, Փայլածու 50-ական կոպէկ: Գումար 92 ռուբլի 50 կոպէկ:

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԷՏԻ ենթակոմիտէն՝ 1904 թ. նոյեմ. 1-ից մինչեւ 1904 թ. դեկտ. 31.—Ջաւէն խմբէն՝ Ե. Խ. 25 ռուբլի, Մ. Պ. 50, Բ. Ե. Չ. Ա. Պ. Ա. 30, Սուրէնեան խ. 9, Լ. Կայծակ 3, Տարօն խ. 54, տուգանք երկու հոգուց 11, Ահաբեկիչ խ. 62. 50, Ջաւէն խ. 78. 50, Ղեւոնդ 5, Տիգրիս խ. 39, Նոր սերունդ խ. 46, Յուսիկ 2, Սեւան խ. 15, Սերոբ Աղբիւր խ. 60, Եփրատ խ. 33. 50, Հարազատ խ. 37. 50, Շանթ խ. 15, Եփրատ խ. Մամիկոն 4, Պատնառ ջուր խ. 20, Ջաւէն խմբից՝ Վահրամ 20, եւս 2, Սեպուհ 6, ՅՈՅՍ գիւղից՝ Մասիս խ. 39. 20, Աւարայր խ. 36. 30, Արարատ խ. 68. 85, Լեռնցիից 10, ԱՆՅԱՅՏԱԿԻՑ 29. 30 ռուբլի: Գումար 811 ռուբլի 65 կոպէկ:

ԱՄԱՍԻԱՅԻ ենթակոմիտէն՝ 1905 թ. յունուար եւ փետրուար ամիսներին. — Հետեւեալ խմբերից՝ Արարատ 16. 40 ռուբլի, Պանդուխտ Պատանեաց 10, Ման 14, Կորիկի Փիւր-չառուշ 85, նոյն խմբի Լուսնեակ 80, Արթուն 28. 50, Սրբզիս 26. 50, Կաթաղբիւր 20. 50, Արիւնարբու 21. 50, Ջրաբերդի Աստղիկ 22. 50, Ջրաբերդի Լուսաբեր աստղ 11. 50, Պանդուխտ Պատանեաց 15, Կաթաղբիւր 20. 50, Ման 14. 50, Արիւնարբու 20, Պանդուխտ Հայրենեաց 54. 40, Սրբզիս 26. 50, Արարատ 22. 20 ռուբլի: Գումար 509 ռուբլի 50 կոպէկ:

ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԻ կոմիտէն՝ Վառօղ 5 ռուբլի, Թնդանօթ 5, Առիւծ 15:

ՀՌՈՒԱՆԴԱՆԻՑ 260 ռուբլի, հետեւեալ անձերից՝ Միհրան 150 ռ.: Ասլան 50, Դանիէլ 50, Բալի 5, Դաւիթ 5 ռուբլի:

Ընդհանուր գումար 8745 ռուբլի 85 կոպէկ:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ *կեդր. կոմիտէն՝*

ՖԻՉԲՐԳԻ կոմիտէն՝ 1904 յունուար 1-էն 1904 դեկտ. 25. — Մ. Ճ. 100 դոլար, Ա. Գ. 20, Մ. Կ. 17, Ե. Ե. 10, Ա. Թ. 16, Մ. Թ. 16, Գ.

Ճ. 10, Ս. Գ. 2, Դ. Պ. 2, Բ. Յ. 5, Մ. Ա. 1, Յ. Խ. 1, Ս. Տ. Կ. 1, Մ. Մ. 1, Ս. Ե. 2, Ա. Ճ. 2, Ս. Մ. 10, Բ. Տ. Ա. 10, Յ. Պ. 1, Մայլէնպուրէ գոյացած 12. 26, Ազատակի մէջ խնջոյքէ մը գոյացած 1. 45 դոլար: Գումար 240 դոլար 71 սէնս:

ՆԷՇՆԻԼԻ կոմիտէն 1904 թ. — Կ. Պ. 50 դոլար, Մ. Յ. 40. 71, Երուանդ 36. 50, Խըլախ 31. 50, Վարդօ 31, Ն. Կ. 30. 5, Բ. Տ. Գ. 27, Գ. Մ. 26, Դարեգին 26, Գ. Տ. Գ., Հայք, Պ. Կ. 25-ական, Պապտսասար, Պ. Գ., Պ. Պ. 20-ական, Կ. Յ. 18, Մ. Փ. 17, Ա. Մ. Պ. 17, Մ. Յ. 17, Յ. Դ. 16. 50, Կարօ 16, Ջ. Կ. 16, Պ. Գ. 16, Ա. Ա. 16, Ա. Ո. 15. 50, Պ. Ս. 15. 50, Մ. Մ. 15. 25, Յ. Տ. Պ. 15. 25, Եղբայրք Գ. 15. 25, Մ. Կ. 15, Տիգրան 15, Բաբկէն 10. 10, Արմէն 10. 9, Հրաչ 10, Խ. Մ. 10, Խ. Գ. 8, Գ. Կ. 5. 30, Լուլցի ընկերներ 5, Տիկին Ա. Վ. Ի. 5, Տ. Ժ. 3, Մ. Պ. 3, Բագրատունի 2. 50, Ոմն, Ս. Կ., Ճ. Գ., Ոմն, Յ. Գ., օր. Ա. Գ., Յ. Կ., Տ. Ն. 2-ական, Յ. Յ. 1. 50, Տ. Բ. 1. 50, Բ. Պ. 1. 50, Յ. Գ., Ն. Պ., տիկ. Փ., տիկ. Ծ., Լեւոնիկ, տիկ. Բ., Լ. Ն., Ոմն, Ս. Գ., Ոմն 1-ական, Օ. Գ. 60 սէնթ, տիկին Մ. Գ. 50 ս., Ա. Ա. 50 ս., Իզմիրեան 10, Ծանուցումներէն ու այլեւայլ աղբիւրներէ 42 դոլար 45 սէնս: Գումար 836 դոլար 57 սէնս:

ՊԱԼԿԱՆԵԱՆ կեդր. կոմիտէն՝

ՌՈՒՍՉՈՒԿԻ կոմիտէն 1904 թ.—Խանասոր խմբ. 24. 50 լէվ, Ծամէ խ. 33, Տէռօր խ. 130, տիկնանց Սօսի խ. 29, Թաթուլ խ. 20, Սամուէլիդի Արկած խ. 100, Սամուէլիդի ընկերներ 10, Ծիրքոնի Կայծակ խ. 56, Ճգնաւոր 5, Ո. Թորոսեան 7, Ճորճոմայի ընկերներ 6 լ.: Գումար 4.0 լէվ 50 սանտիմ:

ՊՈՒՐԿԱԶԻ ենթակոմիտէն 1905 թ.—Սասուն խ. 69 լէվ, Արամս խ. 63, Անտօք խ. 44, Եփրաս խ. 39, Բուլղի քաջեր խ. 31, Արքաման խ. 25, Օձունդակ խ. 54. 80 լէվ: Գումար 325 լէվ:

ՊՈՒՔՐԷՇԻ ենթակոմիտէն 1904 թ. նոյ.-դեկտ. — Սերեմնեան խ. 27 ֆրանք, Յեզդայի խ. 11, Նեմրութ խ. 45, Ծամէ 92, Վազգէն 11, Կայծ խ. 21, Զէյթուն 42 ֆր.: Գումար 186 ֆրանք:

ԳԱԼԱՑԻ ենթակոմիտէն. — Ծերունի խ. 35 ֆրանք, Արծիւ խ. 30, Տալւորիկ խ. 30, Տարօն խ. 24, Գայլ խ. 81 ֆր.: Գումար 200 ֆրանք:

ՍՕՖԻԱՅԻ կոմիտէն 1905 թ. յունուարէն մինչեւ մայիս. — Հայր խ. 34. 50 լէվ, Սեպուհ 47, Սերոբ-աղբիւր խ. 33, Երեք ընկերներէ 10, Թաթուլ Զարմանեան խ. 20, Անդրանիկ խ. 41: Գումար 185. 50 լէվ:

Ընդհանուր գումար 931 լէվ եւ 386 ֆրանք:

ԱՊՈՌԱԺԻ կոմիտէն՝

1905 թ. յունուարից մինչեւ ապրիլի 20. —

Խաչէնի Ջանգ գիւղի խմբից 6. 15 ռուբլի, եւս 5. 40, Խաչէնի Խանաբերդ խ. 8. 10, Բերդաձորի Հրաչ 6. 50, եւս 5, Բերդաձորի Անմահ խ. 4. 70, Բերդաձորի Դաւթեան (տուգանք մի յանցաւորից) 75, Ջրաբերդի Յուրտ աղբիւր 15, Ապառաժի Բիւրակն գիւղի խմբերից եւ զանազան աղբիւրներից 148. 55, Դերձակների ընկերութ. 20, Կայծ խ. 2. 55, Կարեկցող քոյրեր 5. 25, Պ. Թանդէ 10, Կայծ խ. 11, Կարեկցող քոյրեր 2, Դաստիարակութ. 52. 32, Կովկաս խ. երեկոյթ. 63, Ըլբակէն գ. խմբերից 50, Մի տիկին ամսական. 20, Տուրքալու վան. ա. բաժին 126, բ. բաժին 76, գ. բաժին 123, Պողպատ խ. 15. 65, Ջան մէտա խ. 15. 5, Վերին ձոր գ. խ. 4. 50, Կէլիէ-զուզան խ. 36, Արագի ջուր գրամական խ. եւ մի կ. խ.-ի 51. 90, Բերդաձորի Միաբան գ. Ուժ խ. 13. 30, Անդաղբիւր գ. Գրիչ 11. 20, Ներքին-Վարդաշէն 14. 55, Հակաձորի Ենթակոմիտէն Արմաս խ. 28. 20, Լոյս խ. 28, Հակաձորի Նամուս խ. 20, Հրաբուխ խ. 10. 50, Բաբերար բ. խ. 25. 20, Բաբերար գ. խ. 18. 80, Բաբ. դ. խ. 12. 50, Բաբ. ե. խ. 3. 50, Բաբ. է. խ. 10. 50, Բաբ. ը. խ. 2. 50, Բունդից 4, Անգող 10, եւս 9, Պոչոտ-ասեղ 2, Ալմաստ բ. 3, Հարսանիքից (Բադոնց) 7, Բէկ 2, Զանազան բարերարներ 7, Մարզպետունի 2, Բէկ 13. 20, Հարսանիքներից 76. 63, Աւետիս. հանգ 89, Երեկոյթից 54, Կողմնակի մուտք 3. 80, Սար գ. Զէնք խ. 16. 65, Սար ա. գ. Արուսեակ խ. 10. 40, Նոյն գ. աւետիսից 6. 50, Սար բ. գ. Բոպէ խ. 6. 25, Բոլսող գ. Կրտսեր խ. 10. 80, Արքաշէն գ. խմբեր 27. 10, Սաբաձագ գ. խմբեր 4. 40, Լեռնատանի խմբեր 5, Փոշի խմբեր 16. 15, Հալ գ. խմբեր 45. 5, Փոքր գ. խմբեր 3, Հանդապալ եւ Ասլան խ. 45, Դեստայի խմբեր 48. 55, Բոլաքերդի խմբեր 11. 60, Սեպուհի միջոց. հաւաքան. 45. 5, Բերդ գ. խմբեր 11. 85, Անտառ գ. 10, Ոխտայ գ. 10, Չնտից գ, 6, Ճառ 25, Մխոյի միջոց. 23. 50, Կարօ 6, Սեպուհի միջ. տոմ. 31. 75, Ամբրց գ. Միհրդատ ա. խ. 41, Մշակ գ. խմբեր 16. 4, Վասակ գ. խմբեր 60. 50, Բերդ գ. խմբեր 32. 40, Նոյն գիւղից 10, Անդրան գ. խմբեր 4. 15, Հորթզոն գ. խմբեր 23. 45, Ծաղկեվանք գ. խմբեր 54. 55, Մեծ ու Փոքր Բաղձադերդ գ. 62. 20, Բերդիկ գ. 8. 35, Բերդիկում Ծանէվանից 25, Կարմիր-վանք գ. 34. 10, Անի գ. խմբեր 14, Ճերենց գ. 24. 20, Կայծեր գ. խմբեր 24. 60, Բարաստան գ. 35. 20, Փոքր-քաղաքի խմբեր 16. 25, Ըղուերգ գ. խմբեր 2. 70, Մեղիք գ. խմբեր 32. 40, Անտառաձոր գ. խ. 13. 20, Գոմշաթող գ. խ. 14. 40, Աղբիւր գ. խ. 19. 50, Ձոր գ. խ. 5. 15, Լուսին գ. խ. 33. 60, եւս տուգանք 60, Մուշ գ. խ. 28, Կարմիր-վանք գ. խ. 12. 50, Կապ գ. Ազնիւ խ. 5. 20, Արքաշէն գ. խ. 10, եւս տուգանք 4, Ամրոցի խ. 49. 15, Սարալանջի խ. 11. 80, Լեռնատանի խ. 5, Փոշ գ. խ. 6. 20, Բոլաքերդ ա. բ. գ. 12. 10, Ամրոցից տուգանքներ 7. 26, ստամպից ստացուած 24. 10, Կապ գ. Ազնիւ խ. 5. 90, Պ. Զոհրապեան 52. 20, Կապ գ. տուգ. 13, Սարալանջ գ. խ. 4. 16, Լծէն գ. խ. 3, Սարատեղի հանգ. 3, Նախկին հաշիւների մնացորդ 1. 80, Ապառաժի Կեանք գ. մի դասի առթիւ 10, Մշաղ մի դասի առթիւ 5, Զօր 24. 90, Աղբիւր գ. 10. 45,, Կարմիր քար 20, Աւարայր գ. 9. 10, Ամառանոց գ. 10. 45, եւս տուգանք 3, Յաղթանակ գ. 55. 55, Մաթալ-Սուր գ. 18. 5, Օշախ գ. 16. 80, Վազր գ. խ. 7, Պ. Ջ. 10, Ճրչիկ Համբիկեանի միջ. հանգանակուած՝ Վարդ գ. հաստատակութ. 33. 70, Զորաշէն գ. 10, Թալանաշէն գիւղ 6. 56, Յաղթանակ բ. գիւղ 82, Ջուղա բ. գիւղ 25, Բերդ բ. 32. 50, Աւարայր 20, Բերդ գիւղ 31. 50, Ամառանոց 50. 70, Թլակեան 20, Զորաբերդ 10, Վերին-Վարդաշէն 25. 10, Բարդ ա. 47, Ներքին-Վարդաշէն 21. 63, Ծէնիկ 79. 50, Անտառ 15. 40, Փեյառ 15, Տէլի-զաղան 61. 50, Դազգար 2?. 62, Ճաղիկ 9. 38, Նպատ գիւղի հաստատ. 56, Արջուանիս 25. 30, Ծառաշան 12. 60, Պալիդ 25, Զոյլում 32. 50, Նամուս 60, Միտք 26. 75, Դխուռնաձոր 13, Ճմակին-գեօլ 12. 75, Բեքլան 18. 20, Դեօլ 12. 8, Տապան 5. 5, Արջուանիս վրէժի միջ. 20, Դաղբաղաւրի Դաւթի միջոց. 30, Միջագէտ 261, Ճակատից Ասլանի միջ. 7. 15, Ճառ կապանք 7. 51, Սրուն-աղբիւր 6. 75, Նաւասարդ 19. 50, Հակառակ 13. 20, Առիւծ 14. 10, Ոսկաձորի 25. 36, Բարէ-աղբիւր 25. 15, Մի դասի առթիւ 11, Ապակի գ. հաստատ. 12. 50, Միջագէտի Ենթակոմիտէն՝ Նիկոլ խ. 57. 50, Գործիք խ. 11. 40, Սպիտակ խաչ 10, Ոսկի 11. 50, Զմեռնակ 8. 50, Տեղակ 5. 35, Նիկոլ խ. 34. 50, Տեղակ 12. 10, Զմեռնակ 5. 75, Սպիտակ խաչ 25, Գործիք 7. 70, Ոսկի 3, Տեղակ 17, Նիկոլ 34. 50, Գործիք 7, Զմեռնակ 5. 50, Ոսկի 5. 5, Սպիտակ խաչ 9, Ա. Ճ. 30, Ծ. բէկից 10, Մի պատկեր 10, պր. Սուրհանդակ 3, Մի Յանցաւորից տուգանք 15, Մի դասից 25, Ամսիք 38. 61, Նիկոլի ձո գէ հանգիստ. հանգ. 65. 55, Թումասի հոգ. հանգ. 57. 56, ա. երեկոյթից 104. 14, բ. երեկոյթ. 241. 35, գ. երեկոյթից 8?. 25, Կարմիր խաչի Գառնուն խ. ամէն տարի 40, եւս ամսական. 41. 95, Յոյս 5. 55, Եռանդ 8. 30, Գառնուն բ. 7. 20, Երամ խ. 7. 70, Ուժ խ. 1. 95, Բնար խ. 10. 36, Նւէրներ 12. 10, Առիւծ գիւղի Պիդ. խ. 8. 20, Ոսկի խ. 6. 85, Ոսխտակոյս Բրիստափոր խ. 8. 45, Նպատակ գ. Պաշիշ 10. 95, Բարէ աղբիւր գ. Ուշիդ 4. 75, Անտառ գ. Խէյք 10, Արջուանիս Վրէժ 8. 35, Արագից Թովմասից Աժդահակ եւ Մասիս խ. 40. 90, Փեշա գիւղի Եռանդ խ. 14, Ճաղիկ Վարդ խ. 10. 90, Բարէ-աղբիւր Ռաշիդ 6. 35, Կէլիէ-զուզանի, Ծէնիքի, Ճաղէ վանքի 29, Բերդաձորի 6. 50, Էլէ-զաղանում առեւտրից հանգ. 23. 40, գրքերի վաճառումից 16. 30, Միջագէտի Կարմիր Խաչից 18, ԽԱՉԷՆԻ շրջանից՝ Տիգրանակերտ գիւղի խմբերից 10. 81, Նոյն գիւղից նւէր 2. 54, Փառաքան գիւղ 6. 65, Սասուն գիւղի 12 խմբերից 10. 30, եւս 7. 85, Վասպուրական գ. 11 խմբեր 16. 15, Իշխանաբերդ գ. խմբեր 4. 40, Խարազանի ներքին շէնից 7. 50, Վասպուրական գիւղ 11. 25, Ձոր գիւղի Անանուն խ. 5, Կիրճ գ. խ. 4, Նազար գ. խ. 8. 95, Սեւ գիւղի խմբեր 3. 50, Մեղրաձորի 8 խմբեր 20. 95, Փրկիչ գիւղի 12 խմբեր 18. 80, Անապատ գիւղի 6 խմբեր 10. 90, եւս 33, Մեղրաձորի խմբեր 18. 10, Արծակաւան գիւղ 10. 85, Տիգրանակերտ գիւղ 10. 81, Սասուն գիւղի 12 խմբեր 10. 30, Վասպուրական գիւղի 11 խմբեր 16. 15, Խարազան վերին եւ ներքին 8. 60, Ժայռ գիւղ 14. 86, Մանչուր 10, Կիրճ գիւղ 4, Ձոր գիւղ 11. 15, Փրկիչ գիւղի 12 խմբեր 32. 20, Ժայռ գիւղի 2 խմբեր 4, Դարագումանի 8 խմբեր 19. 11, Անապատի 6 խմբեր 10. 15, Խաչէնի շրջանի 6 խմբեր 10. 15, Խաչէնի շրջանի 4 խմբեր 4. 20, Թարխանաբերդի 11 խմբեր 54. 95, Աւետարան գիւղի խմբեր 32. 49, ՋՐԱԲԵՐԴԻ շրջան՝ Անապատ գ. խմբեր 8, Վանառակյան գիւղի խմբեր 4, Մեղրասարի խմբեր 5. 30, Վրէժի խմբեր 3. 60, Սարսափի խմբեր 24. 90, Խաչ քարերի խմբեր 1. 55, Վասպուրականի խմբեր 5. 90, Մռովի խումբ 5. 60, Լաչենի խումբ 4. 95, Վարդոչի խումբ 5. 90, եւս 5. 80, Արծագանքի խումբ 4. 55, Ջրաշէնի խումբ 15. 89, Ճակ-քարի խումբ 2. 40, Խանաբուի խումբ 7. 65 ռուբլի:

Գումար 6274 ռուբլի 18 կոպէկ:

Մեր խմբագրութեան հասցէն՝

Rèdaction du „DROSCHAK“, Genève (Suisse)